

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
UYGULANMASI EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1934-1938)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Serhat BUTUR**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İstanbul, 2008

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
UYGULANMASI EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1934-1938)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Serhat BUTUR
2901060012**

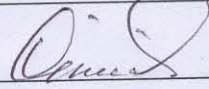
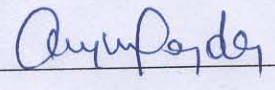
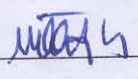

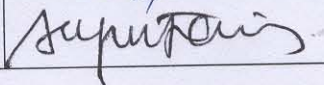
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İstanbul, 2008

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ Bilim Dalında 29010600012 numaralı Serhat BUTUR'un hazırladığı Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulama Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938) konulu **YÜKSEK LİSANS** ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, İ.Ü. Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 10./28.Maddesi uyarınca ...28.08.2008. günü saat 13.30'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayı tezinin*habele ne*.....'ne* **OYBİRLİĞİ/ OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Aynur SOYDAN ERDEMİR	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYDIN	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Sonil ÜRSAL	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Ali Fuat ÖRENŞ	Kabul	

YEMİN METNİ

“Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1934) adlı çalışmanın, tarafımda, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

28.08.2008

Serhat BUTUR

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU TEZ MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No **319016**
Yazar Adı / Soyadı Serhat Butur
Uyruğu / T.C.Kimlik No T.C. 30781959068
Telefon / Cep Telefonu / e- 02163271104 5323639883 serhatbutur@hotmail.com
Posta
Tezin Dili Türkçe
Tezin Özgün Adı Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulanması
Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938)
Tezin Tercümesi The Relation Between Turkey And The Soviet Union At The
Application Of The Model Of Etatism During The Period of
Atatürk (1934-1938)
Konu Başlıkları
Üniversite İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü Yüksek Lisans
Yılı 2008
Sayfa - - - 110
Tez Danışmanları Prof. Dr. Sabahattin Özel
Dizin Terimleri
Önerilen Dizin Terimleri
Kısıtlama / Kısıt Süresi Yok

Yukarıda başlığı yazılı olan tezinin, ilgilenenlerin incelemesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda tamamen veya kısmen çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimize ilgili fikri mülkiyet haklarımız saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

05.09.2008

İmza:.....

Yazdır

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
Tezlerin Çoğaltılması ve Yayımı İçin İzin Belgesi

(2006 yılı öncesi tezler için doldurulacaktır.)

Aşağıda başlığı yazılı olan tezin/tezlerimin ilgilenenlerin incelemesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda tamamen veya kısmen çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

28.10/2008

İmza

Tez Sahibinin Adı Soyadı

Serhat BUTUR

T.C. Kimlik No

30781959068

E-Mail Adresi

sbutur@dogus.edu.tr

Posta Adresi

Acıbadem, Zeamet Sokak No.: 21 Kadıköy-İstanbul (34722)

Üniversite

T.C. İstanbul Üniversitesi

Enstitü

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Danışman/lar

Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

Tez Numarası

Tez Yılı

2008

Tez Adı

**ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
UYGULANMASI EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1934-1938)**

-İzin Formu imzalandıktan sonra, 0312 298 74 53 numaralı faks numarasına Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber gönderilmelidir.

veya

-İzin Formu imzalandıktan sonra, Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber bilgisayarda taranarak dokuman@yok.gov.tr e-posta adresine gönderilmelidir.

veya

-İzin Formu imzalandıktan sonra, Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Yayın ve Dokümantasyon Dairesi 06539 Bilkent – Ankara adresine posta ile gönderilmelidir.

KAYNAK: <http://tez2.yok.gov.tr/tezjsimgcss/izinbelgesiform.doc>

Özet

Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve arkasından imzalana Sevr Andlaşmasıyla parçalanan Osmanlı Devleti'nde, Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla Kurtuluş Savaşı başlatılmıştı.

Osmanlı'dan borçlu kalan ekonomik mirasın üzerinde, yeni kurulan Cumhuriyet'in hükümetleri'de sanayileşme yoluyla ekonomik kalkınmanın yollarını aradılar. Tüm amaç, yarı bağımlı olan ekonominin kendi ayakları üzerinde durmasını sağlamaktı. Bu nedenle 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi toplanmıştı. Kongredeki her grup isteklerinin gerçekleştirilmesinde devleti görevlendirmiş, devlet karışmacılığını kendi istek ve çıkarları için istemişler ve bu çıkarı zedeleyecek her engelin devlet eliyle ortadan kaldırılmasını da beklemişlerdir.

Cumhuriyet'in başından 1930'lu yılların sonuna kadar süren dönemde özel girişimci yerli sınıfın kendinden isteneni verememesinin yanında, diğer içsel ve dışsal faktörler, "devletçiliğe dayalı kalkınma politikasını" gündeme getirdi. Bu politika planlı ekonomik model üzerine inşa edildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı olduğu planlı ekonomik kalkınma modeli, büyük ölçüde Sovyet deneyiminden esinlenerek uygulamaya konuldu.

1930'dan itibaren bir takım çalışmaları yürütülen, 1934 yılından itibaren uygulamaya konulan birinci beş yıllık Sanayileşme Planı, etkileri 1933 yılından sonra görülmeye başlanan, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nde Ankara'daki yeni politika arayışlarının bir sonucudur.

Bu çalışmada daha çok, Türkiye'de Devletçilik Politikasının uygulama evresinde Sovyet Rusya'nın etkisinden bahsedilmeye çalışılmıştır. Devletçilik denince genellikle hep ekonomik düzenlemeleri çağrıştırdığı için, bu yöne ağırlık verilmiştir. Diğer bir yandan da Ekonomi'nin siyasetten ayrılamıyacağı ilkesi düşünülerek ikili siyasi ilişkiler boyutunda aynı ölçüde değinilmeye çalışılmıştır. Devletçiliğin kültür boyutuna ise daha az değinilmiştir.

ABSTRACT

Parted Ottoman Empire after The Balkan War, First World War and the Treaty of Sevres started Turkish War of Independence with Mustafa Kemal Atatürk's coming to Samsun in the 19th of May, 1919.

The new Republic's government sought for economical development through industrialization because of debt inheritance from Ottoman Empire. All purpose was to make free the half bounded economy. Therefore, in the 17th of February in 1923, İzmir Congress of Economics was gathered. All the groups in the meeting wanted the government to solve their own problems for their own benefit.

Since the beginning of the Republic till the end of 1920, besides being deficient of private and domestic entrepreneur on the matter of required tasks, internal and external factors brought up "the policy of development under Statism." This policy has been established on planned economical model. This planned economical development which the Turkish Republic was not familiar was inspired by Soviet experience.

First Plan of Industrialization for five years (since 1930 there was a process and since 1934 there were practices) showed its influence after 1933 and it was the result of a new search of policy of Ankara in the World economic-crisis in 1929.

In this work, particularly Soviet influence to the policy of Statism in Turkey has been discussed. For Statism would specifically be understood under the consideration of economy, I paid attention to this issue in particular. The cultural point would be less discussed.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ÖNSÖZ	x

GİRİŞ.....	1
------------	---

I. BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ GENEL DURUMU (1930-1934)

13

1. Devletçiliğin Uygulamasına Geçiş Nedenleri	13
a. İdeolojik Nedenler	14
b. Ekonomik	15
c. Toplumsal	17
2. Devletçiliğin İlke Olarak Benimsenmesi.....	19
3. Kadrocuların Devletçilik Üzerine Düşünceleri	28

II. İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA PLANA DAYALI SANAYİLEŞME ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA’NIN EKONOMİK ETKİLEŞİMİ (1934-1938)

36

1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı	36
a. Planlı Ekonomi Düşüncesinin Oluşması	36
b. Planın Mali portresi ve Finansmanı Sorunu	38
c. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Hedefleri	40
d. Sovyetler Birliği’nden Kredi Sağlama Girişimleri.....	42
1. Sovyetler Birliği ile 8 Milyon Dolarlık Kredi Anlaşması	44
2. Sovyetler Birliği ile İmzalanan Kredi anlaşmasının T.B.M.M’de Tartışmaları	47
2. Sovyetler Birliği Yardımıyla Kurulan Fabrikalar.....	49
a. Kayseri Mensucat Sanayi	49
1. Kayseri Fabrikası’nın Kuruluş Yeri ve Fabrika Binasının Özellikleri	49
2. Fabrika’nın Temel Atma Töreni.....	51
3. Kayseri Dokuma Fabrikası’nın Ülke Ekonomisine Katkıları	52
4. Kayseri Fabrikası İşçi Mektebi.....	53
5. Kayseri Fabrikası’nın Açılma Töreni.....	54
b. Nazilli Basma Fabrikası	56
1. Nazilli Fabrikasının Proje Hazırlıkları, Kuruluş Yeri ve Açılış Merasimi	56
2. Nazilli Fabrikasının Ülke Ekonomisine Kazandıracakları	57
3. Fabrikada Çalıştırılacak Türk ve Yabancı İşçiler.....	59

c. Ereğli Bez Fabrikası	60
3. İkinci Sanayi Planı ve Türkiye	61
4. İzmir 9 Eylül Panayırının Sanayileşme Yolunda Önemi ve Sovyet Rusya	66
5. Ticaret ve Seyrisefain Andlaşmasına Göre Rusya'dan Alınan Malzemeler	69
III. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA'NIN SİYASAL ETKİLEŞİMİ (1934-1938).....	73
1. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkan Paktına Girmesi Karşısındaki Tutumu	73
2. Montrö Boğazlar Sözleşmesinde Türkiye-Rusya İlişkileri	80
a. Litvinov'un Boğazları Ortaklaşa Savunulması Önerisi ve Türk-Sovyet İttifak Görüşmeleri (Haziran-Kasım 1936)	80
b. Montreux Andlaşması'nda Sovyetler Birliği ve Türkiye	88
IV. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA'NIN SOSYAL ETKİLEŞİMİ	94
1. Spor Müsabakaları İle Türk ve Sovyet Rusya Sporcularının Gezileri	94
2. Türk Müziği ve Sovyet Rusya'da Uyandırdığı Heyecan	96
3. Resim Sergileri	99
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	104

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Atatürk döneminde devletçilik politikalarının uygulama döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri anlatılmaya çalışılmıştır. Öncelikle, 1930 yılında tartışmaları yoğunlaşan devletçilik ilkesinin gelişim süreci belirlenmiş; böylece, 1934 yılında uygulamasına geçilecek olan devletçilik politikalarının nasıl şekillendiği anlatılmıştır. Daha sonra bu gelişmeler içerisinde Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal etkileşimi incelenmiştir.

Bu tez çalışmasında öncelikle, literatür taraması yapılarak basılı kitap ve makaleler incelenmiş; bunlarla birlikte, konumuzla ilgili dönem içerisinde Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri arasında araştırma yapılarak, çalışmamıza dahil edilmesi uygun bulunan belgelerden faydalanılmıştır. Ayrıca, 1934-1938 yılları arasında Türk basınında önde gelen gazete ve dergilerde çıkan haberler, makaleler, yorumlar da dikkate alınarak dönemin havası yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız dahilinde araştırmalarımızı yaparken ve kaleme alınırken bizden yardımlarını esirgemeyen herkese teşekkürü bir borç biliriz. Özellikle, tez danışmanımız Sayın Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL'e tez konumuzun belirlenmesi, çalışmalarımızın yönlendirilmesi sürecinde bize yol gösterdiği ve kaleme alınan bölümleri okuyarak değerli yorumlarıyla bize yardımcı olduğu için sonsuz teşekkür ederiz. Bu arada, hocamız sayın Dr. Rifat UÇAROL'a araştırma görevliliğimiz süresinde bize çalışma yöntemi göstererek ve bizi destekleyerek buralara gelmemizde yardımlarından doyalı ve tez çalışmalarımıza değerli yorumlarıyla katkıda bulunduğu için teşekkürü bir borç biliriz. Yüksek Lisans eğitimimiz sırasında engin bilgi ve deneyimlerini bize aktaran merhum hocamız sayın Prof. Dr. Ali İhsan Gencer'i rahmetle anarız.

Serhat BUTUR

Acıbadem, 2008

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin diplomasi geleneği, sürekli aleyhine genişleyen Rusya'nın karşısında bir büyük devlet ile dengelenmesi temeline dayanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti, oluşan İngiltere-Rusya ittifakına karşı Almanya'ya yaklaşmış ve bu ülkenin yanında savaşa girmişti. Savaşın İngiltere-Rusya ittifakını galip gelmesiyle Osmanlı Devleti uluslararası alanda yalnız kalmıştı. Öte yandan, 1917 yılında Rusya'da Bolşevikler'in iktidarı ele geçirmeleriyle, bu ülke ile İngiltere ve Fransa arasındaki ittifak da sona ermişti. Böylece, Osmanlı diplomasisinin birbiri üzerine oynamaya çalıştığı bu denge unsurları arasındaki mücadele yeniden, belki de eskisine oranla daha şiddetli bir biçimde ortaya çıkmıştı. Fakat Ankara'nın İstanbul'dan aldığı mirasta önemli bir değişiklik söz konusuydu. Ankara, daha önceki durumların aksine, bu defa İngiltere ve yandaşlarına karşı giriştiği bir mücadelede Rusya'yı denge unsuru olarak kullanmaya çalışacaktı¹.

Hariciye vekili Ahmet Muhtar Bey, 3 Ocak 1921 günü, Meclis'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dış politikası hakkında yaptığı bir konuşmada, Yunan kuvvetleri ile sürdürülen mücadeleyi kastederek “Ankara Milli hükümetinin muhtaç olduğu dış kaynağı Batı'da bulmanın imkânı yoktur”² tespitini yapmakta ve “Bizim istediğimiz, milli sınırlarımız içinde iktisadi ve siyasi istiklalimizdir. Bunu, bugün resmi ve aleni bir dil ile bize söyleyecek ve kabul edecek her devlete şimdiden elimizi uzatmaya hazırız”³ demekteydi. Anlaşılacağı üzere, Ankara'nın dış politikasının temel hedefi Misak-ı Milli sınırlarının bütünlüğünün sağlanmasıydı. Dolayısıyla, bu amaca ulaşmak için izlenen dış politika çerçevesinde oluşturulacak ittifaklarda, karşı tarafın bu konudaki tutumu birincil öneme sahip olacaktı. Tarafların siyasi rejimlerinin farklılığı ikinci derecede bir sorundu⁴. Buna, Mustafa Kemal'in Sovyetler Birliği'ni kastederek “Görüşebilmek için komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bir şey demediği gibi sizinle dost olmak için

¹ Faruk Sönmezoğlu, “Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul 2004, s. 86.

² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 2004, s. 448

³ Sabahattin Selek, *a.g.e*, s. 447.

⁴ Faruk Sönmezoğlu, *a.y*, s. 86.

komünist olmaya karar verdik dememiştir” şeklindeki sözleriyle açıklık getirilmiştir⁵.

Sovyet yöneticileri; Anadolu’da ortaya çıkmaya başlayan Milli Hareket ile Sivas Kongresinden bir iki ay sonra Sovyet Rusya Hükümeti’nin Kafkas Bolşevik orduları Başkumandanı Yoldaş Chalva Eliava’yı Osmanlı İmparatorluğu’nun son durumunu incelemek üzere gizlice İstanbul’a göndermişler⁶, temaslarda bulunmak üzere de İstanbul ve Anadolu’ya gayriresmi temsilciler göndermişlerdi. Türk tarafı da benzer girişimlerde bulunmuş, 19 Temmuz 1920 tarihinde Türk murahhas heyeti Moskova’ya varmış, 24 Temmuz’da da Çiçerin tarafından Komiser muavini Karahan’ın da katılımıyla kabul edilmişlerdir⁷. Nihayet İtilaf Devletleri’nin İstanbul’u resmen işgal ederek Meclis-i Mebusan’ı dağıtmaları üzerine Ankara’da TBMM açılmış ve bundan üç gün sonra, 26 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Lenin’e gönderdiği bir mektupta Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin başlamasını, taraflar arasında askeri ve siyasi bir ittifak oluşturulmasını istemişti⁸. Dışişleri Bakanı Çiçerin, 3 Haziran 1920 tarihinde bu mektuba verdiği cevapta hükümetinin TBMM Hükümeti’ni tanıdığını resmen bildiriyor, bununla beraber herhangi bir ittifaktan söz etmiyordu⁹. Oysa Ankara’nın böyle bir ittifaka ve bu yolla sağlanacak yardımlara ihtiyacı vardı. Bu amaca yönelik olarak, daha Sevr Antlaşması metninin ortaya çıktığı gün, 11 Mayıs 1920 tarihinde, Sovyetler Birliği ile bir anlaşma yapmak ve bu ülkeden silah ve para sağlamak için Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet Moskova’ya doğru yola çıkmıştı. İkinci görüşme için ise, Bekir Sami Bey’in, 31 Temmuz 1920 tarihinde Çiçerin’e gönderdiği notada “Yoldaş Karahan’la son görüşmemizden bu yana tam bir hafta geçmiş bulunmaktadır. Sovyet Rusya Cumhuriyeti’nin dostluk duygularına güvenerek, emperyalistlere karşı sürdürdüğümüz mücadelede yardımlarınızı bizlerden esirgemeyeceğine olan inancımızı belirterek, siz sayın Dışişleri Halk Komiseri’nden, iç durumumuzun ağır koşulları göz önünde bulundurularak, bu günlerde başlaması gereken görüşmelerin nerede ve hangi gün”¹⁰ başlayacağını sormuş, 13 Ağustos

⁵ Sabahattin Selek, **a.g.e**, s. 455.

⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 2002, s. 58.

⁷ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e**, s. 59.

⁸ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, Ankara 2000, s. 28.

⁹ Sabahattin Selek, **a.g.e**, s. 451-455.

¹⁰ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, İstanbul 2000, s. 235.

1920 tarihinde de Çiçerin'den "Bazı politik sorunların görüşülmesini yürütecek komisyon, Ekonomi-Hukuk İşleri Şubesi Yöneticisi yoldaş Sabanın ile Doğu İşleri Yetkilisi Adamov'dan oluşmuştur. Bu kişilere sizinle görüşmeleri için yetki verilmiştir" ¹¹ cevabını almıştır. Bu ardı ardına yapılan görüşmelerde, bir dostluk antlaşmasının esasları oluşturulmuş 24 Ağustos 1920'de Türkiye ile Rusya Heyetleri arasında parafe edilmiştir¹². İkinci Delegemiz Yusuf Kemal Bey gerek projeyi ve gerekse heyet reisi Hariciye Vekili'nin mühim bir raporunu hamil olarak Moskova'dan ayrılmış ve on altı günlük bir yolculuktan sonra Trabzon'a gelerek 18 Eylül 1920'de bir telgrafla Türkiye Büyük Millet Meclisine malumat vermişti. Fakat antlaşma Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in, Doğu vilayetlerimizden Ermenistan'a toprak koparmak için yaptığı bir mücadele yüzünden bu antlaşma işlerlik kazanamamıştı¹³.

Bu olayların ardından Ankara ile Moskova arasındaki diplomatik ilişkiler daha da gelişti. Bu arada batı cephesinde I. İnönü Savaşı kazanılmış, dolayısıyla Ankara'nın prestiji artmıştı. Öte yandan, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi olarak atanan M. Budu Medivani 1921 yılı Şubatında kente gelmiş, buna karşılık Ankara Hükümeti'nce Moskova Büyükelçisi olarak atanan Ali Fuat Paşa ile Sovyet yetkilileri arasındaki görüşmeler başlamış ve 16 Mart 1921 tarihinde iki ülke arasında bir dostluk antlaşması imzalanmıştı¹⁴. Sovyet-İngiliz görüşmelerinin olumlu sonuçlanması ve Anadolu hareketinin Ermeni ve Yunan cephelerinde elde ettiği başarılar da, bir süredir sürüncemede kalan anlaşmaların gerçekleşmesini kolaylaştıran etkenler olmuştur. Bu antlaşmaya göre Sovyetler Birliği Sevr Antlaşması'nı tanımıyor, Misak-ı Millî'de belirlenen sınırlar içerisindeki Türkiye'yi ve onun temsilcisi olarak da Ankara Hükümeti'ni tanıdığını beyan ediyordu. Daha önceki dönemde oldukça sınırlı kalmış olan Sovyetler'in yaptığı para ve silah yardımları, bu antlaşmayı takiben önemli ölçüde artmıştı¹⁵.

Lozan Barış Konferansı sırasında da bu yakınlaşma hissedilmekteydi. Sovyetler Birliği Konferans'ta, Türkiye'yi, İngiltere ve Fransa'ya karşı desteklemiş

11 Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 236.

12 Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 237.

13 Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 78-79.

14 Faruk Sönmezoğlu, **aynı makale**, s. 87.

15 İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 28-31; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 2006, s. 709.

ve Boğazlar üzerinde mutlak Türk egemenliği tezini savunmuştu¹⁶. Aynı zamanda Musul anlaşmazlığındaki İngiltere ve Milletler Cemiyeti'nin tutumu yani 16 Aralık 1925'te, Musul'u İngiltere mandası altında bulunan Irak'a bırakması, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne yaklaştıran bir diğer neden olmuştur. Diğer yandan 1 Aralık 1925'te yapılan Locarno Andlaşması ise, Almanya'yı, Sovyetler'den uzaklaştırmıştı. Sovyetler Birliği, Avrupa'da gelişen yeni gruplaşmayı kendilerine tehdit olarak algılamıştı. Gelişen bu olaylar Sovyet Rusya'yı Türkiye'ye yakınlaştırmıştı.¹⁷. Böylece iki ülke arasındaki yakınlaşma 17 Aralık 1925 yılında "Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasıyla" pekiştirilmiş oldu. İçeriği, Locarno'nun yarattığı Sovyet korkularını yansıtmaktaydı¹⁸. Andlaşmaya üç protokol eklidir:

Birincisi; Tarafların öteki devletlerle her türlü ilişkilerinde serbest olacağı

İkincisi; Taraflar birbirlerine karşı, parasal ve ekonomik andlaşmalara da katılmayacaklardı.

Üçüncüsü; Taraflar arasında çözümlenemeyen anlaşmazlıkların, çözüm yöntemlerini bulmak için, görüşmelere girişeceklerdir¹⁹.

Bu dönem içinde Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde bazı görüş ayrılıkları da ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin, Sovyetlerle olan ilişkilerini komünizmden ayrı olarak düşünmesi, Ocak 1921'de komünistlere karşı alınan tedbirler, 1922 yılında Komünist propagandanın yasaklanması²⁰ ve Osmanlı borçlarının tasfiyesi için Türkiye'nin Batılılarla yaptığı anlaşma, Sovyetler tarafından hoş karşılanmamıştır. Çarlık Rusya'sının borçlarını tanımayan Sovyetler Birliği, bir emsal yaratılmasını sakıncalı saydığı için, Türkiye'nin de kendileri gibi hareket etmesini istemiştir²¹.

Diğer taraftan, 1925 Andlaşması imzalandığı sırada Türkiye ile Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti'nin üyesi değillerdi. Musul sorununun çözümlenmesinden sonra, Çiçerin "Milletler Cemiyeti Konseyinden çıkan kararın ürkütücü korkular

16 Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 709; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 609-610.

17 Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, Ankara 1991, s. 111, 115-116; Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 709.

18 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)**, İstanbul 1992, s.16.

19 İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 272-273.

20 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 2004, s. 283.

21 Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 710..

uyandırdığını söyledi. İngiltere daha uzlaştırıcı bir tavır takınmazsa, bu karar vahim sonuçlara yol açabilir. Stratejik açıdan Musul, Türkiye için o kadar önemlidir ki, Türkiye barış için beslediği büyük isteğe karşın, tanımlanmış belirli sınırların [Misak-ı Milli] berisinde özverilerde bulunamaz. Bu sorun kritik bir yöne girerse, genel siyasi durum için de büyük bir bahtsızlık olacaktır”²² diyerek Türkiye’ye verdiği desteği göstermektedir. Sovyet Rusya ve Türkiye’nin birbirlerine yaklaşımları, İngiltere’yi rahatsız etmiş ve Türkiye’yi bundan dolayı da Milletler Cemiyetine sokmak istemiştir. Sovyetler Birliği ise, Milletler Cemiyetinin büyük devletler tarafından kendisine karşı kullanılacak bir güç olarak görmesinden dolayı, Türkiye’nin bu örgüte katılmasını önlemeye çalışmıştır²³.

SSCB’nin 1922 yılından itibaren Türkiye’de ticaret temsilcilikleri açması ve bu temsilciliklerin komünizm propagandası yapması, iki hükümet arasında sorun yaratmıştı. Bu sorunun asıl nedeni, SSCB’de ticaretin devlet tekelinde olmasından dolayı, Türkiye’de açılan temsilciliklerde memur vasfı kazanmak ve bundan dolayı da diplomatik dokunulmazlık istemeleriydi. Şubat 1926 yılında SSCB’nin Türkiye’den gelen bazı mallara sınırlamalar getirmesi, Mayıs 1926’ta da, Odesa limanının Türkiye’den gelen mallara kapatılması sorunlara neden olmuştu. Sorunu çözmek için Kasım 1926’da, Çiçerin ve Tevfik Rüştü biraraya geldiler²⁴. Yukarıda belirtilen görüş farklılıklarına ve sorunlara rağmen, 1925 Andlaşması’ndan sonra, 11 Mart 1927’de Sovyet-Türk Ticaret [ve Seyrisefain] sözleşmesinin imzalanması önemli bir başarı oldu. Sovyetler Türkiye ile ticaretlerinde, çoğu Doğu ülkeleriyle yaptıkları ticarettekinin tersine, aldıklarından daha fazlasına satıyorlardı: petrol, şeker ve dokumalar, Türkiye’ye ihraç ettikleri başlıca mallardı²⁵. SSCB’nin ticaret temsilcilikleri diplomatik dokunulmazlık kazanırken, Türkiye kaynaklı mallara Batum’dan transit geçiş hakkı tanınmış oldu. Türkiye’nin SSCB’ye ihracatında yıllık değer sınırlaması getirildi²⁶. Bu anlaşmanın uygulanmasında önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. Fakat iki devlet, uluslararası ilişkiler alanında birbirlerini desteklemeye devam etmişlerdir.

22 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 17.

23 Rifat Uçarol, **a.g.e**, s. 710.

24 Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İstanbul 2006, c. I., s. 316-317.

25 Rifat Uçarol, **a.g.e**, s. 710; Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 38.

26 Baskın Oran, **a.g.e**, s. 317.

Uzun dönemde Sovyet-Türk ilişkileri yavaş yavaş düzeldi. Türklerin Batılı devletleri karşlarına almakta belirgin bir çekingenlik göstermeleri, zaman zaman Moskova'nın endişe duymasına neden olmuştu. 1926 yılında çalışmalarına başlanan, Silahsızlanma Konferansına Sovyet Rusya da davet edilmiş, fakat Komisyon'un 4'üncü toplantısına katılmıştı²⁷. 1928 Martında hazırlık komisyonunun 5'inci Oturumunda Sovyetlerin önerisiyle Türkiye Komisyon üyeliğine davet edildi. Türk delegasyonu Cenevre'ye geldiğinde Sovyet tezini desteklemeleri, Litvinov'un umduğu kadar coşkunca olmadı²⁸. Savaşın millî bir siyaset aracı olarak kullanılmamasını öngören ve 27 Ağustos 1928 günü imzalanan Briand-Kellog paktına, Türkiye ve Rusya'da davet edildiler. Rusya, 31 Ağustos 1928'de, Türkiye ise, 8 Eylül 1928'de bu Pakt'a katıldılar²⁹. Pakt'ın Doğu Avrupa ülkeleri arasında da bir an önce yürürlüğe girmesini sağlamak amacıyla, 9 Şubat 1929'da Moskova'da, Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü imzalandı. Bu protokole, 1 Nisan 1929'da Türkiye de katıldı. Bu da Türkiye ile Sovyetler arasındaki yakınlaşmanın yeni bir örneği sayıldı³⁰.

1925 anlaşması 3 yıllık bir süre için imzalanmış, müddetinin bitmesinden 6 ay önce feshedileceği bildirilmezse, yıllık süreler için otomatik olarak uzayacağı 3.cü maddesi ile hükme bağlanmıştı. Anlaşma bu şekilde 1928 yılında otomatik olarak 1 yıl uzamıştı. 4 Aralık 1929'da Litvinov, Moskova'da SBKP Merkez Yürütme Kurulu toplantısında Türk dostluğunu öven sözler söylemiş, bunun ardından, Karahan bir torpedo ile ayın 12'sinde İstanbul'a gelmiş, oradan da Ankara'ya geçmiştir. Dışişleri Bakanı, Başbakan ve Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilen Karahan ile³¹, 1925 anlaşması bu defa otomatik uzama yerine, 17 Aralık 1929 günü Ankara'da imzalanan bir protokolle 2 yıl süre ile uzatılmıştı³².

Türkiye, 1930 yılından itibaren Avrupa'da belirli bir durum alan gruplaşma hareketlerinin dışında kalmıştı. Kendi iç meseleleriyle fazla meşgul olan ve milletlerarası politikanın dışında kalan Türkiye, Statükocu Batı demokrasilerinin önem verdiği bir devlet olmaya başlamıştı. Avrupa'da bir birlik kurma yolunda

27 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 123.

28 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 58.

29 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 123.

30 Rifat Uçarol, **a.g.e**, s. 710.

31 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 67.

32 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 124.

girişimlerin başladığı bir sırada birçok Avrupa devleti Türkiye ve Sovyetler Birliğinin bunun dışında kalmasına karşı çıkmıştı. Fransız dışişleri bakanı Briand 17 Mayıs 1930'da Avrupa devletlerine gönderdiği memorandumda cevap olarak birçok Avrupa devleti Türkiye'yi Avrupa birliğinde aralarında görmek istediklerini bildirmişlerdi³³. Artık Türkiye için de Sovyetler Birliği, dış ilişkilerinde dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmaya başlamıştı.

1930 yılında, Sovyetlerle iyi ilişkiler sürdürülmüş, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras), Rus Sefiri Souritz ile beraber Çiçerin Vapuruyla Eylül ortalarından Ekimin ilk haftasının sonuna kadar devam edecek olan Rusya gezisine çıkmıştır. Kendisine Kalemi Mahsus Müdürü Kemal Aziz Bey ile Bolu mebusu Falih Rıfki Bey refakat etmişti³⁴. 25 Eylül 1930'da Moskova'da Hariciye Komiseri Litvinof ile muavini Karahan ve komiserlik erkanı tarafından merasimle karşılanmıştır³⁵. Odesa'ya yaptığı gezi sırasında İzvestiya muhbirine, Rusya'nın, 9-10 yıl önce ilk gelişinden beri gerçekleştirdiği ilerlemeleri ve Sovyet havacılığını öven sözler söylemiştir³⁶. Bu geziye karşılık, 3-4 Teşrinievvel 1930 tarihinde Rus filosu Türkiye'ye gelmiştir. "Çernovaya" hafif kruvazörü ile "Şaman" ve "Nezonojnik" torpidolarından oluşan ve Flayman Şeltinganın kumandası altında bulunan filoya "Şahtiyo", "Kömür amalesi" ve "Komöna" isimlerinde denizaltılar eşlik etmiştir. Gemiler Dolmabahçe önünde demirlemişler ve toplar atarak şehri selamlamışlardır³⁷.

Aynı yıl, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaret bir önceki yıllara göre daha da artmıştır³⁸. Sabık Sovyet ticaret mümessili Soksovi, Devlet Sanayi Kongre Meclisine verdiği raporda, Türkiye ile olan ticaretin geliştiğini belirtmiş; son üç yılda Türkiye'ye yapılan ihracatın iki kat arttığını ve 1928-1929 yıllarında ticaretin toplamı 10.059 dolar olduğunu söylemiştir. Savaştan önce Türkiye'ye tarım ürünleri gönderilirken, artık mamul ve yarı-mamul sanayi malları ihraç edilmektedir³⁹. Bu sıralarda, Büyük Millet Meclisinin açılmasının 10. Yıldönümü olması dolayısıyla Merkez İcra Komitesi Reisi Kalenin tarafından tebrik telgrafi

33 Alptekin Müderrisoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1990, s. 94.

34 Vakit Gazetesi, 21 Eylül 1930, s. 1.

35 Vakit Gazetesi, 25 Eylül 1930, s. 1.

36 Ayın Tarihi, No. 75-78, Ankara 1930, s. 5889.

37 Vakit Gazetesi, 4 Teşrinievvel 1930, s. 1.

38 Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 81.

39 Ayın Tarihi, No. 72, Ankara 1930, s. 5925.

çekilmişti. Telgrafta; “Dost Türkiye’nin istiklali için Ankara’da riayesetimiz altında başlayan kahramanca mücadeleyi idare eden Büyük Millet Meclisi faaliyetin mebde tarihi olan 23 Nisan 1920’nin onuncu yıl dönümü münasebetiyle dostane tebriklerimin kabulünü rica ederim” demiştir. Gazi Mustafa Kemal bu telgrafa cevaben, “Memleketimizi birbirine bağlayan sağlam ve samimi dostluğun umumi sulhun kuvvetlenmesi için bir amil olduğunu bir defa daha görmekle memnuniyet duymaktayız”⁴⁰ demiştir.

1931 yılına gelindiğinde, yakın bir Türk-Sovyet dostluğu devam etmiştir. Yakınlık o derecedir ki, ABD, SSCB’ni henüz tam tanımadığı için olacak, Sovyetler Birliği’ndeki Türkiye konsoloslukları, Rus-Amerikan ticaretini kolaylaştırmak için(Amerikan konsoloslukları yerine) belge tasdik işlerini yapmaya başlamışlardır⁴¹. Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov, 16 Mart 1931 tarihinde, 1921 tarihli Moskova andlaşmasının 10. Yıldönümü nedeniyle gönderdiği telgrafta “İki komşu milletlerimiz arasındaki takarrübün sağlam temellerini kuran Türk-Sovyet muahedesinin 10. Yıldönümü münasebetiyle en iyi temennilerimi arz etmekle bahtiyarım... 1925 Paris muahedesi ve 1929 da imzalanan Ankara protokolü iki milletlerimiz arasındaki bu teşriki mesai siyasetinin en parlak neticeleri olarak sayılmaktadır. İki dost ve komşu memleketlerimiz arasındaki mevcut, müteakabil emniyetin yeni bir delilini teşkil eden ve sulh mücadelemizin yeni bir eseri olan Bahri protokolün imzası suretiyle Sovyet-Türk dostluğunun 10. Yıldönümünü hatırlatmakla bahtiyarım”⁴² demiştir.

1931 yılında ki bir diğer önemli olay da, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Karadeniz ve ona bitişik denizlerde Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin protokol idi⁴³. Protokol Ankara’da 17 Mart 1931 tarihinde Sovyetler Birliğinin Ankara Sefiri Suriç ile Tefvik Rüştü bey arasında imzalanmıştı. Protokol:

“Bağıtlı iki yüksek taraf, 17 Aralık 1925 günü andlaşma ile 17 Aralık 1929 günlü protokolün içerdiği temel ilkelerden hareketle, aralarındaki barış ve dostluk

40 Ayın Tarihi, Cilt 22, no: 74, Mayıs 1930, s. 6224-6225.

41 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 91.

42 Atatürk’ün Milli Dış Politikası, c. 2 Belge no:21.

43 Vakit Gazetesi, 14 Mart 1931, s. 4; Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 126; Vakit Gazetesi, 14 Mart 1931, s. 4.

ilişkilerini güçlendirme amacını güderek, eldeki her türlü silahların etkin biçimde azaltılmasının sürekli bir barışın tek sağlam güvencesine olduğuna kesinlikle inanarak ve dünya ölçüsünde silahların azaltılmasını amaçlayan çabaların bundan böyle de sürdürmek konusundaki sarsılmaz özelemlerini belirterek iki ülke arasında mutlu biçimde kurulmuş olan karşılıklı güvenin yeni bir kanıtını ortaya koymak üzere, 17 Aralık 1929 günlü protokolün 2. Maddesini aşağıdaki karşılıklı bağitle bütünlemeye karar vermişlerdir:

Bağıtlı yüksek taraflardan her biri, öteki bağıtlı tarafa 6 ay önce bildirmeden, Karadeniz’de, ya da ona bitişik denizlerdeki savaş donanmalarını güçlendirecek herhangi bir savaş gemisini tezgâha koymayacak, ya da böyle bir gemiyi yabancı gemi tezgahlarına ısmarlayacaktı. Sözkonusu denizlerde bulunan kendi savaş donanmasının şimdiki gücünü arttırmak sonucunu verebilecek herhangi bir başka önlem almayacaktı.

İş bu bütünleyici protokol onaylanacak ve onaylanır onaylanmaz 17 Aralık 1929 günlü protokolün ayrılmaz bir parçası olacaktır⁴⁴.

Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri’nden 50-100 milyon dolar kredi almak için Ekim 1931 tarihinde Şükrü Saraçoğlu’nu gönderince, 27-30 Ekim 1931 tarihinde Litvinov Türkiye’yi ziyarette bulunmuş ve Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmiştir⁴⁵.

Litvinov, Ankara’ya geldiğinde basına verdiği demeçte, 1925 dostluk ve tarafsızlık andlaşmasının her iki memleketin bağımsızlık ve egemenliklerini sınırlayan bir andlaşma olarak sayılmaması gerektiğini söylemiş ve her iki memleketin birbirlerinin aleyhine bir harekete katılmayacaklarından emin olduklarını söylemişti. Ayrıca Litvinov, Sovyet Rusya’nın 1. Beş yıllık kalkınma programını başarı ile uyguladığını ve Türk-Sovyet ticari ilişkilerinin artacağını söylemişti⁴⁶. Litvinov, Ankara’daki görüşmeleri sırasında başbakan İsmet İnönü’yü Moskova’ya davet etmişti. Görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1931 tarihli uzatma protokolü ile 1925 andlaşmasının süresi uzatılmıştı⁴⁷. Atatürk 1931 yılı 1

44 Düstur, III. Tertip, c. 12, s. 1010-1012.

45 Hakimiyeti Milliye, 28 Teşrinievvel 1931, s. 1.

46 Hakimiyeti Milliye, 28 Teşrinievvel 1931, s. 3.

47 Hakimiyeti Milliye, 28 Teşrinievvel 1931, s. 4.

Kasım'ında T.B.M.M'ni açış konuşmasında “Büyük Dostumuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiserini Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame etmek tarafeynin büyük menfaat ve halis arzularının icabatından olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir”⁴⁸.

Litvinov ziyaretinin sonunda başbakan İsmet İnönü'yü Moskova'ya davet etmişti⁴⁹. Aslında Litvinov'un İsmet İnönü'yü davet etmesinin asıl nedeni Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerini normalleştirilmesi ve bunun sayesinde de Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmak istemesiydi. Sovyetler Birliği, İsmet İnönü'nün Mussolini tarafından davet edildiğini öğrenince, büyükelçiliği aracılığıyla, önce Moskova'ya gelmesinde ısrar etmişti⁵⁰.

İsmet Paşa 24 Nisan 1932 günü bir Sovyet gemisi ile kalabalık bir heyet ile beraber yola çıkmış ve 25 Nisan günü Odessa'ya varmıştı. Buradaki görüşmeler de İsmet İnönü, Balkan Paktının Sovyetler Birliğine karşı kullanılma ihtimaline karşı çekince koyacağını söylemişti. İnönü, ziyareti hakkında kısaca “Milletler Cemiyeti meselesini hallettim. Rusya'nın Balkan Paktı hakkındaki kaygılarını ortadan kaldırdım”⁵¹ demiştir. 11 Mayıs 1932'de İstanbul'a dönen İsmet Paşa, savaş öncesi dönemde Rusya'yı ziyaret eden ilk Türk Başbakanı olmaktaydı⁵².

8 Mayıs 1932'de yayınlanan ortak bildiride “Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde ekonomik ve kültürel konulara özel bir dikkat gösterildiği, Türk ziyaretçilerin Sovyetler Birliğindeki ekonomik yapılanmayı ve bilimsel gelişmeleri gördükleri ve iki memleketin karşılaştığı sorunların benzer olduğu ve daha geniş temasların yapılacağı söyleniyordu”. Görüşmeler sırasında Birinci Kalkınma planını başarıyla tamamlayan Sovyetler Birliğinin bu kaynağı nasıl bulunduğu sorulmuş ve bilgi istenmişti. Görüşmelerden sonra Sovyetler Birliği bilgi vermek için bir iktisat profesörünü Türkiye'ye göndermişti. Ayrıca görüşmelerde Türkiye'ye 20 yıl vadeli 8.000.000 altın dolar tutarında kredi açılmasına karar

48 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Ankara 1981, c. II., s. 55.

49 Hakimiyeti Milliye, 3 Teşrinisani 1931, s. 5.

50 Kâmuran Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri 1920-1953**, s. 128.

51 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 127-128.

52 Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 344.

verilmişti⁵³. Faizsiz alınacak bu borç, Sovyet Rusya'nın Türkiye'den alacağı mallarla ödenecekti⁵⁴. Aynı zamanda bu kredi, Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilen ilk sanayi tesislerini finansmanda kullanılmıştır⁵⁵. Görüşmelerde, dış politikada iki ülkenin tutumları arasındaki uyumun sürdürülmesinin yanı sıra, kültürel ve bilimsel ilişkilerin sıkılaştırılmasına da karar verilmiştir. Türkiye, 1932 Temmuzunda Milletler Cemiyeti'ne üye olurken 1925 Paris Antlaşması Hükümleri uyarınca, önceden Sovyetler Birliği'nin onayını almıştır⁵⁶.

Mareşal Vorşilov'un ziyaretinden sonra ülkesine dönmesi üzerine Sovyet Rusya Merkezi İcra Komitesi Reisi, Kalenin, Türkiye'nin heyete gönderdiği dostça ilgiye teşekkür eden bir mesaj göndermişti. Bu mesajda Atatürk de bir karşılık vermişti⁵⁷.

1932 senesi, Rusya'nın henüz Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Çekoslovakya ile diplomatik ilişkileri bulunmadığı gibi, İtalya'nın Rusya'yı Avrupa dışında tutmaya çalıştığı, Dörtlü Pakt fikrini ortaya attığı dönemdir⁵⁸. "Dörtler Paktı" fikri Mussolini tarafından Sovyetler Birliği dışarıda bırakılmak suretiyle Avrupa'nın ileri gelen dört ülkesi, İtalya, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında imzalanmak istenmişti. Burada kendilerini ilgilendiren dört ülkenin, meseleler üzerinde istişarelerde bulunmaları öngörülüyordu. İngiltere başkanı Mac Donald'ın bu fikri kabul etmesinden sonra fikir, Avrupa'daki anlaşmaların gözden geçirilmesini ve Silahsızlanma konferansı başarılı olamazsa Avrupa, hukuk eşitliği ilkesine uyarak yeniden silahlanacak maddesini taşıyordu. Pakt 7 Haziran 1933'te imzalanmıştı. Bu paktın ortaya çıkışında Avrupa'nın büyük güçlerin işbirliği yapması fikri, Avrupa'nın küçük ülkelerini korkutmuştu. Ayrıca tasarının Sovyetler Birliğini içermemesi, bu ülke tarafından belli bir kaygı doğurmuştu. Türkiye de Avrupa da 1856 Paris Anlaşması sonrası hatırlattığı ve büyük güçlerin kendi aralarında Avrupa'yı paylaşabilecekleri iddiaları ve Sovyetlerin kapsam dışında bırakılması nedeniyle bu fikre karşı çıkmıştı. Mussolini, pakt konusunda Türkiye'ye garanti vermeye ve Türkiye'yi yatıştırmaya çalıştı. Atatürk 29 Ekim 1933'de

53 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 95.

54 Cumhuriyet, 8 Mayıs 1932, s. 1, 6.

55 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 129.

56 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 95.

57 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, No.37. s. 231.

58 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 346.

Ankara Palas'ta verilen akşam yemeği sırasında bu pakta karşı olduğunu ifade etmişti.

Dünya da bu gelişmeler olurken, Cumhuriyet'in ilanının 10'uncu yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere Sovyet Deniz ve Savaş işleri Halk Komiseri K. E. Voroişilov Başkanlığında, General Budyenni'yi de içeren bir heyet Türkiye'ye gelmiştir. Voroişilov, bu münasebetle Ankara'da yaptığı bir konuşmada "Halklarımızın dostluğunun denenmiş bir dostluk olduğu söylenebilir; bu bana en doğru kelime gibi geliyor. Dostluğumuz, ölkelerimizin büyük tarihi sınavlar geçirdikleri yıllarla başladı. Silahlı mücadele yıllarıyla onları izleyen barışı yeniden kurma ve gerek halklarımızın gerekse hükümetlerimizin onu tehdit eden her türlü tehlikeye karşı barışı koruma dönemlerinde sınıandı ve denendi" demiřtir⁵⁹. Atatürk 1 Kasım 1933 günü TBMM'nin açış konuşmasında Rusya'ya iki paragraf ayırıyor ve şöyle diyordu: "Efendiler, bu sene mümtaz bir Sovyet heyetinin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin Onuncu Yıl Bayramına tesadüf ettirilmesi, iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. "İki memleketin etin zamanlarında kurulmuş, on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymeti haiz olması, beynelmilel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir amil olduğunda tereddüt edilmez."⁶⁰

Böylece yukarıda da belirtildiği gibi Atatürk'ün Pakt'a karşı olduğunu bildirmesi Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye olan güven duygusunu yinelemiştir.

59 Mete Tunçay, **a.g.e**, s. 101.

60 Kâmuran Gürün, **a.g.e**, s. 348.

I. BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ GENEL DURUMU (1930-1934)

1. Devletçilik Uygulamasına Geçiş Nedenleri

Dünyada, Yirminci yüzyılın başlarına damgasını vuran en önemli olaylardan biri de hiç kuşkusuz Türk bağımsızlık eylemidir. Bu eylem Batı sömürüsüne karşı bir ayaklanması değil, aynı zamanda, yeni bir ulus, yeni bir toplum yaratma çabasını da simgeler. Yeni bir ulus ve yeni bir devlet yaratma çabası içinde Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları; bir yandan, Türk ulusçuluğunu güçlendirmeye, bir yandan yeni Cumhuriyeti sağlam temeller oturtmaya, bir yandan da mümkün olduğu ölçüde hızlı bir ekonomik kalkınma sağlamayı amaçlamışlardı¹. Atatürk ve Cumhuriyet'i gerçekleştiren öncü kadro, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bütünlüğünü Rusya'nın yayılmacı politikasına karşı koruyabilmek için, kendi iç pazarlarını ve tüm ekonomisini diğer büyük devletlere açmak zorunda kaldığını çok iyi biliyorlardı. Oysa Atatürk çağdaş uygarlık düzeyine erişebilmenin en önemli hatta hayati yolunun, yine ekonomik kalkınmadan geçtiğini hem söylevleri hem de başında bulunduğu uygulamalar dolayısıyla gayet açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bu durumda yapılacak iş, Osmanlı'nın hatalarına düşmeksizin kendi kendisine yeterli, dış ekonomik ilişkilere açık, ama dıştan gelen olumsuz etkilere karşı korunan, milli bir ekonomi düzenini kurmaktan ibarettir. Bundan dolayıdır ki "Devletçilik", Türkiye'nin toplumsal ihtiyaçlarına yön veren, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına ve gelişmesine olanak kazandıran ekonomik bir uygulamadır. Devletçilik bir politik uygulama ve yöntem olarak Türk toplumunun gerçeği üzerine inşa edilmiştir. Bu binanın temelinde uzak görüşü, fikir ve ideali ile Atatürk vardır².

Devletçilik uygulamasının nedenleri üçe ayrılabilir:

¹Emre Kongar, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal sorunları 1923-1938, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul 1977, 147.

²Hamza Eroğlu, Atatürk ve Devletçilik, Belleten, Ankara Kasım 1988, TTK, s. 833.

a. İdeolojik Nedenler:

Devletçilik uygulamasının ideolojik nedenleri düşünüldüğünde en önde gelen, Batı tipi kalkınma için özel kesimin yaratılmasına olan inançtır. Bir diğeri ise, merkezi bürokrasiyi temsil eden yönetici seçkinler sivil ve askeri kesim olarak, her konuda olduğu gibi ülke ekonomisinin düzenlenmesi konusunda da kendilerini hem yetkili hem de sorumlu görmeleridir. Bir başka deyişle, bürokratların imparatorluğu kurtarma görevleri kendilerince hâlâ sürdürülüyordu. Yukarıdan aşağıya doğru bir kontrol sistemine alışkın olan yöneticiler, geri kalmış bir ülkenin piyasa ekonomisi ile meselelerin çözülebileceğine inanmışlardı. Devletin baskın olacağı bir ekonomiye daha sıcak bakıyorlardı. Genç Cumhuriyet yönünden bu gelenek yeni bir devlet kurma görevi ile özdeşleştirilmişti³.

Bir diğeri neden ise, hem Atatürkçülüğün bir doktrin benzeri düşünce sistemi olarak biçimlendirme zorunluluğundan hem de Türkiye’de yeni bir atılım havasına duyulan gereksinimden doğuyordu. Kurulan Cumhuriyet, artık sistematik bir düşünce bütününe kavuşmak ve kurumsal olarak sağlam temellere oturtulmak zorundaydı. Bunu da ancak yeni bir yaklaşım mümkün kılabilirdi. Sonradan Cumhuriyet Halk Partisinin temeli olarak belirlenen “Atatürkçülük” 1930’larda tamamlanmıştı. Bu tamamlanma hem kurumsal alandaki ideolojik gereksinimlerden hem de o dönemde, Serbest Fırka olayının ortaya çıkardığı memnuniyetsizlik belirtilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik önlemlerden doğmuştu.

Ulusal Kurtuluş Savaşı öncesi ve sonrasında Türkiye’nin siyaset yapılarında bir ağırlığa sahip olan bürokrat aydın kadrolar arasında önemi küçümsenemeyecek bir iktisadi hedef etkili olmuştur. Bu iktisadi ve iktisadi olduğu ölçüde siyasal boyutları da içeren hedef, Türkiye ekonomisinin dünya pazarı içindeki işlevinde bazı değişiklikler sağlamaya yönelikti. Şöyle ki, kökü belki de Osmanlı öncesi dönemlere uzanan bir tarih içinde, Türkiye ekonomisi, gelişen kapitalist dünya pazarına daha çok sanayi ürünleri ithal eden ve tarım ve madencilik ürünleri ihraç eden bir çevre alanı olarak katılmıştı. İthalat ve ihracat, ya da ülke içi üretim ve tüketimin yapısıyla ilgili tarihi gelişmeler, aynı zamanda, gelişme merkezlerindeki toplumsal ve siyasal

³ Emre Kongar, **aynı eser**, s. 148.

güçlerle Türkiye'deki toplumsal ögeler ve siyasal güçlerin karşılıklı ilişkilerinde ortaya çıkan egemenlik bağımlılık yapısıyla da iç içeydi⁴.

Görüldüğü gibi Devletçilik uygulamasının ardında yatan ideolojik ögeler, aslında birbirlerinden farklı niteliktedir. Temel nedeni oluşturan batıcılık, Osmanlılardan beri toplumu etkileyen bir anlayıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk'ün kafasındaki yeni toplum modelini belirler. Devletçilik uygulaması, bu Batıcılık yaklaşımının gerektirdiği kaçınılmaz ekonomik çıkış noktasıdır. Ayrıca, yönetici seçkinlerin ideolojisi de bu batıcılık temeline oturtulan uygulamanın mekanizmasını belirlemiş ve onu, bu sınıfın kendi imge ve rolüne uygun bir biçimde ele almıştır. Öte yandan Kemalist ideolojinin bir bütünleşme süreci içinde olması ve Türk toplumunun o dönemde yeni bir atılım ruhu gerektirecek bir durgunluğa ve kötümserliğe ulaşmış olması “devletçilik” etiketini batıcılığa ve yönetici seçkinlerin toplumsal rolüne uygun olmakla birlikte, toplumsal ve örgütsel gereksinmeler de koşut bir biçimde yerli yerine oturmuştur.

b. Ekonomik Nedenler

Devletçilik uygulamasının ekonomik nedenleri aslında tek bir niteliğe bağlıdır: Türk ekonomisinin güçsüzlüğü. İster kapitalist, ister sosyalist bir kalkınma yöntemi uygulansın, o dönemde, devletin ekonomiye karışması gerekliydi. Çünkü, güçsüz ekonomi aynı zamanda gerekli sermaye birikiminden de yoksundu. Ayrıca toplumda yatırımlar için gerekli teknoloji de yoktu. Devletin desteği olmadan, özel kişilerin belli bir sermaye sınıfı oluşturması olanaksızdı. Oysa ideolojik nedenler altında belirttiğimiz gibi yeni toplumun modeli, Batıya uygun biçimde kuruluyordu. Bu temel karar verilmiş olduğu için, artık, ekonomik güçsüzlüğün tek bir sonucu kalıyordu: Devletin özel girişimi çeşitli yollarla desteklemesi.

Devletin özel teşebbüsle kurduğu ortaklıklar devlet aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Nihayet bütün bu fedakarlıklara rağmen, 1923-1931 devresi tatminkar bir gelişme hızı da sağlayamamıştı. Modern, ileri ve rasyonel bir yerli sanayi kurulamamış, millî gelirden umulan artmalar sağlanamamış; geniş halk yığınlarının iktisadi sıkıntıları bir türlü hafiflememişti⁵. Dönemin sonlarına doğru, 1923'ü izleyen on yıllık devrede alınan önlemlerin beklenen sonucu vermemesi, teşvik edici

⁴ Yahya Sezai Tezel, “1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938, İstanbul 1977, s. 225.

⁵ Korkut Boratov, 100 Soruda Devletçilik, İstanbul 1974, s. 138.

önlemlere rağmen istenen sanayileşmenin gerçekleşmemesi yöneticileri yeni arayışlara itti. Ekonominin ulaşım, enerji, ağır sanayi gibi, büyük yatırım ve önemli teknoloji gerektiren alanlardaki gerilik de genel ekonomik güçsüzlüğe ek olarak devletin işe karışmasını zorunlu kılmıştı.

Yeni liderler, ekonomik kalkınmayı oluşturmada özel teşebbüsün yeterli olmadığına bilincindeydiler. Liderlerin konuşmalarında sık sık, sermaye yetersizliğine, müteşebbis kıtlığına ve endüstri sahasında teknik personel yokluğu gibi konulara değinilmekteydi.

1923 Ticaret Sözleşmesinin uygulandığı yıllarda, yabancı firmaların gümrük tarifelerinden yararlanarak çok miktarda mamülünü Türkiye'ye sokmaları, milli sanayiin korunmasını önlemiştir. Gümrüklerin de henüz denetlenemediği buna eklenirse 1929'a kadar büyük bir gelir kaybının söz konusu olduğu kolayca anlaşılacaktır⁶. 1929 koruyucu yüksek gümrük tarifeleri ve bunu takip eden sıkı takas uygulaması da Türkiye'yi düzlüğe çıkaramadı⁷. 1927-1928 yıllarında yaşanan kuraklık tarım ürünlerini fazlasıyla etkilemiş, toprak mahsüllerinin ihracatında azalma olmuştur. Bu durum karşında ticaret dengesi bozulmuş, Türk parası hızla değer kaybına uğramıştır.

Sorunlara çare arayan yeni yöneticiler, politik özgürlükle ekonomik özgürlüğün eş değerde olduğunu benimsediklerinden, serbest teşebbüs ve piyasa mekanizmasının işlerliği için gerekli şartların Türkiye'de henüz oluşmadığını anlamışlardır. Bu yetersiz ekonomik şartları ortadan kaldırmak amacı ile devletçiliğe yönelmişlerdir. Devrin Başbakanı İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930 Sivas'ta yaptığı konuşmada, liberalizmin eleştirisini yaparken, Hükümetin ekonomi politikasını mutedil (ılımlı) devletçi olarak açıklıyor ve devletçiliği halkın eğilimlerine uygun bir politika olarak gösteriyor ve ekliyordu: "Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeye sevk etmek bu memlketin anlayacağı bir şey midir?"⁸ Sivas nutku ile başlayan bu politika, kendi özelliklerini ve daha kesin çizgilerini ancak zamanla uygulamada kazanmış bir politika olmuştur⁹

⁶ Selim Deringil, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul 1994, s. 18.

⁷ Tefik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, Ankara 2003, s. 211.

⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara 1982, s. 164.

⁹ Kenan Bulutoğlu, **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, Ocak 1970, Gerçek Yayınevi, s. 111.

Yeni toplum modeli Batıya dönük olduğu için devletin, özel girişimi çeşitli yollarla desteklemesinden başka çıkar yol kalmamıştır. Özel mülkiyet, serbest teşebbüs ve ferdin ekonomik özgürlüğüne sadık kalınarak yeni iktisat politikasının uygulanmasına geçilmiştir. Ulaşım, enerji, ağır sanayi gibi, büyük yatırım ve önemli teknoloji isteyen alanlar devletin himayesine muhtaçtı. Devletin desteği olmadan, özel kişilerin güçlü bir sermaye sınıfı oluşturması imkânsızdı. Türk ekonomisinin güçsüzlüğü, devletçilik uygulamasının ekonomik nedenlerini oluşturuyordu.

c. Toplumsal Nedenler

Toplumsal olarak 1920'ler ve 1930'lardaki sınıfsal yapı, merkezî bürokrasinin toplumdaki büyük gücünü, egemen bir biçimde sürdürmesine izin veriyordu. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda, bürokratlarla eşraf ve ayan çatışması, artık yerini, işlevsel bir bağlama bırakmıştı. Bu durum, hem tarihten hem de güncel amaçlardan geliyordu. Bağımsızlık Savaşı sırasında eşraf ve ayanla bağlam kuran bürokratlar, düşmanı yurttan kovmuşlardı. Bununla da yetinmeyen egemen bürokratlar, Saltanatı ve Hilafeti de aynı bağlamdan aldıkları güçle, ortadan kaldırmışlardı¹⁰. Bürokratlar tek başlarına, kendi içlerinden bir burjuvazi yaratamazlardı. Sermaye sınıfının yaratılması için, kendilerinin dışında, toplumda belli gücü olan birtakım başka gruplara dayanmak, onlarla işbirliği yapmak zorundaydılar. İşte Kurtuluş Savaşı'ndaki bağlaşıkları, bu güncel amaç için de gönüllü ve uygun bir grup niteliğine sahipti.

İlginç olan nokta, Kurtuluş Savaşı'ndaki bağlaşıkları, bürokratların destek ve denetimi olmadan belli bir sınıfsal gelişmenin öncüsü olamayacak kadar güçsüz bulunmalarıdır. Toplumda sınıf ve grupların olmayışı, Terakki Perver Fırka ve Serbest Fırka denemelerini merkezî bürokratlara karşı desteksiz bırakmıştır. Denemelerin ömrü de böylece kısa sürmüştür.¹¹ Bir başka deyişle, 1920'ler ve 1930'lardaki toplumsal yapı, merkezi bürokratların tam bir denetimi altındaydı. Onlara karşın herhangi bir toplumsal ya da ekonomik eylem olanaksızdı¹². Bu açıdan bakıldığında Serbest Fırka olayı, bürokratların kendi içindeki çatışmaları vurguluyordu. Nitekim kapatılışı da, yine bürokratların kendi içlerinde aldıkları

¹⁰ Emre Kongar, *aynı eser*, s. 149.

¹¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 622-633.

¹² Emre Kongar, *aynı eser*, s. 150.

kararla oldu¹³. Kurulduğunda, geniş halk yığınlarından büyük destek gördüğü gözlenen Serbest Fırka, kapatıldığı zaman, toplumdaki ne bir ses çıktı ne de bir nefes. Çünkü sınıfsal yapı, merkezi bürokratlara karşı bir fırkayı destekleyecek kadar farklılaşmış bir sınıfsal yapıya sahip değildi.

Toplumsal olarak, bürokratların, toplumun bir takım kesimleriyle bütünleşme gereksinmesi de, devletçilik uygulamasının ardında yatan bağlamın temel taşlarından biridir. Çünkü, yeni devleti kuran bürokratların uzun süre, toplumdaki kopuk bir biçimde egemenliklerini sürdürme olanakları yoktu. Bu nedenle, toplumun bir takım kesimleriyle bütünleşmeleri gerekiyordu. Bu da devletçilik uygulamalarının sosyal nedenlerini oluşturuyordu. Bürokratların egemenliklerini sürdürebilmeleri, toplumla sağlıklı ilişki kurmalarına bağlıydı. Memleketin ihtiyacı için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap alır. Mutedil devletçi olarak halkın tümayülatına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarlarının faaliyetlerinden bekleme olanağı yoktur¹⁴ Bu yaklaşımla, Atatürk, Türk toplumunun ekonomik ve sosyal kalkınmasına yaptığı sistem yaklaşımını, 1937’de şöyle ifade etmiştir:

“Şimdi Arkadaşlar, ekonomi hayatımızı gözden geçireceğim. Derhal bildirmeliyim ki ben ekonomik hayat denince, ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün nafia (Bayındırlık) işlerini birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir kül (bütün) sayarım. Bu vesile ile şunu da hatırlatmalıyım ki, bir millete müstakil (bağımsız) hüviyet ve kimlik veren siyasi varlık makinasında, devlet, fikir ve ekonomik hayat mekanizmaları, birbirine tabidirler. O kadar ki, bu cihazlar birbirine uyararak aynı âhenkte çalıştırılmazsa, hükümet makinasının motris (önde gelen sürükleyici) kuvveti israf edilmiş olur; ondan beklenen tam verim elde edilemez. Onun içindir ki, bir milletin kültür seviyesi üç sahada, devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarıları neticelerinin hâsulası ile ölçülür”¹⁵.

Türkiye’nin devletçilik uygulamalarına geçmesinin bir nedeni de sosyal adaletin ve de coğrafi dengenin sağlanmak istenmesidir. Geri kalmışlıktan kurtuluş, ancak devlet eliyle olabilecekti. Arka planda kalmış bölgelerin kalkınmışlık düzeyine

¹³ Tarık Zafer Tunaya, **aynı eser**, s. 635.

¹⁴ Hamza Eroğlu, “**Atatürk ve Devletçilik**”, **Belleten**, Ankara Kasım 1988, TTK, s. 840.

¹⁵ 1 Kasım 1937 T.B.M.M’ni Açış Konuşmasından, “Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I”, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayın no. 1, Ankara 1961, s. 394.

getirilmesi, buraların sınaî kuruluşlara kavuşması devletin yardımıyla gerçekleşecekti. Devletçilik uygulamasına geçişle, aynı zamanda sosyal kalkınma olanakları da sağlanacaktı. Devlet işletmeciliği ile bir taraftan işçi için çalışma alanı yaratılırken, diğer taraftan işçinin sosyal kalkınması ve sağlığına da önem verilmiştir.

2. Devletçiliğin İlke olarak Benimsenmesi

Yeni Türkiye Devleti'nin amacı siyasi bağımsızlığın yanında iktisadi bağımsızlığı da elde etmektir. Hatta yönetici kadro, iktisadi bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın elde edilemeyeceği görüşündeydi. Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisini açtıktan sonra, ekonomik kalkınmada devletin bizzat rol oynayacağını, daha Eylül 1920'de meclise sunduğu Halkçılık programının 4. Maddesinde, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alayın mesailde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktezi teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeyi başlıca vazife addeder"¹⁶ şeklinde belirtmiştir.

Atatürk'ün, 19 Ocak 1923'te, İzmit basın toplantısında söylediği "İsteriz ki efendiler; memlekette çok ve çok milyonerler olsun! O zengin insanlar kendi başlarına şimendiferler, şirketler, fabrikalar ve sınaî müesseseleri vücuda getirsinler. Bizi ecnebi sermayesine muhtaç bırakmasınlar"¹⁷ sözleri ekonomiye bakışını yansıtmaktadır.

Türkiye'yi belli bir uygarlık ve refaha ulaştırmanın başlıca yolunun iktisadi kalkınma olduğunu düşünen Mustafa Kemal Atatürk, Bağımsızlık Savaşı'nın en kızgın dönemlerinde, yeni Türk Devletinde uygulanacak iktisat politikasının saptanması için özel bir heyet kurdurmuştur. Başkanlığını Z. Gökalp'in yaptığı bu heyet, çalışmalarını zor şartlar altında, Ankara Garı'nda bir vagon içinde yürütmüştür. Atatürk, Türkiye'nin iktisadi kalkınmasının yolu ve yönünü tespit etmek için Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ni Erzurum ve Sivas Kongrelerine benzetmiştir¹⁸. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında Atatürk, Osmanlı Devleti'ni bir esir ülke durumuna düşüren liberal-kapitalizm uygulamalarının artık olmayacağından

¹⁶ H. Emin Sezer, "Atatürk ve Devletçilik", T.C. Sakarya Üniversitesi Cumhuriyetimizin 80. Yılına Armağan, Adapazarı 2003, s. 58-59.

¹⁷ Sabahattin Özel, Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 2006, s. 301.

¹⁸ İsmet Giritli, Atatürk ve Halkçılık, Mart 1991, s. 20.

bahsetmişti. Atatürk, İzmir İktisat Kongresi'nin açış nutkundan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin gelecekte takip edeceği sosyal ve iktisadi politikasının yönünü tespit etmişti.

Tarımda mülkiyetin el değiştirmesini kolaylaştıran Medeni Kanun 1926 yılında kabul edilmiş böylece ekonomik gelişmeyi teşvik etmiştir. Diğer bir gelişme ise şeker sanayi alanında olmuştur. 5 Nisan 1925'de çıkartılan bir yasa uyarınca, gıda sanayisinin kurulmasında ilk hedef olarak, ham maddesi Türkiye'de yetişen şeker sanayisi seçilmiş ve o tarihe kadar ithal edilen madde, bundan böyle kurulan birkaç fabrika vasıtasıyla yurt içinde üretilmeye başlamıştır¹⁹. 28 Mayıs 1927'de çıkarılan Sanayi ve Teşvik Kanunu, hem devletçiliğin anlamını ortaya koyması, hem de milli sanayileşme politikasının başlatıcısı olması açısından son derece önemlidir. Özel girişimcilerin ürettikleri mallara devletin tercihli alımlar yoluyla sabit bir talep oluşturmaya çalışması, vergi indirim ve muafiyetleri, kurulacak sanayi tesisleri için çok ucuza arsa ve alt yapı hizmetlerinin temini gibi özendirici hükümler ile özel sermaye desteklenmeye başlamıştı²⁰.

1929 yılına kadar Türkiye'de devletin gücünün yettiği ölçüde alt yapı sorunları çözülmeye çalışılmış, kamu yararını ilgilendiren bazı yatırımlar devletleştirilmiştir. 1923-1931 arasında devlet adamları tarafından, milli bağımsızlığa saygı göstermesi şartıyla yabancı sermayenin teşvik edileceği defalarca söylenmiş olmasına rağmen, imar ve kalkınma hamlelerine katkılar yapacak genişlik ve biçimde ülkenin iktisadi çıkarlarına uygun bir faaliyet biçimi gösterilmemişti²¹.

Yerli sermayenin de aynı dönemde parlak bir sınav verdiği söylenemez. Bir kere, yabancı sermaye ile anlaşmalar yaparak ona paravanlık eden yerli sermaye çevreleri vardı. Yabancı sermayeye karşı sertleşme bu yüzden genel olarak yerli özel sermayeye de kuşku ile bakılmasına sebep oldu.

1929'dan itibaren uygulanmaya başlayan himaye politikası da özel sanayicilerin aşırı kârlar elde etmelerine ve bunu sağlamak için tüketiciye ve devlete insafsızca yüklenmelerine vesile teşkil etti. Bütün teşvik ve himayelere rağmen özel teşebbüsler daha fazla muafiyet ve imtiyaz istiyordu. Devletin özel teşebbüsle kurduğu ortaklıklar devlet hazinesi aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Nihayet, bütün

¹⁹ Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", Kasım 1985, Sayı 4, Cilt: II, s. 85.

²⁰ Korkut Boratav, **100 Soruda Devletçilik**, s. 120-123.

²¹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 141.

fedakârlıklara rağmen, 1923-1931 yılları arasında tatminkâr bir gelişme hızı da sağlayamamıştı. Modern, ileri ve rasyonel bir yerli sanayi kurulamamış; millî gelirden umulan artmalar sağlanamamış; geniş halk yığınlarının iktisadi sıkıntıları bir türlü hafiflememişti²². Devlet özel teşebbüsü desteklediği halde, özel teşebbüs istenen başarıyı sağlayamamıştır. 1929 yılında başlayan Dünya ekonomik bunalımı da Türkiye’de devlet müdahalesini yoğunlaştırmıştı.

1929 Bunalımı, ilk sinyallerini 1926’da başlayan durgunluk ile vermişti. 1929’da ABD borsalarında patlak vermesinden başlayarak da önce tüm ABD’ye ardından da Avrupa’ya sıçrayarak dört yıl boyunca bütün yıkıcı belirtilerini ortaya koyacaktı. Dünya sınai üretiminin ve ticaret hacminin büyük ölçüde azalması, tarımsal ürün talebinin durgunlaşması, Fiyat ve Borsa değerlerinin düşmesi, yoğun işsizlik ve iflaslar şeklinde kendisini gösteren bunalım karşısında, kapitalist dünyanın kurtuluş yöntemleri neredeyse birbirinden aynı idi: Bir yandan piyasa arzının daraltılması için, ithalatın kısılması, gümrük duvarlarının yükseltilmesi ve üretimin azaltılması ile; öte yandan bayındırlık ve silahlanma yatırımlarıyla istihdam yaratılarak üretime talep kaynağı bulunmaya çalışılıyordu. Kuşkusuz liberal ekonominin ilkelerine aykırı olan bu önlemler, kaçınılmaz olarak planlı bir ekonomiyi gerekli kılmakta ve dolayısıyla da sorunun çözümü için tek güç olan devletlerin ekonomideki rolünü artırmaktaydı²³.

Kriz, Türk parası değerinin düşmesine, ödemeler dengesinin bozulmasına, günlük ihtiyacı karşılayacak lüzumlu mamul maddelerinin ithalinde zorluklar çıkmasına yol açtı. Dolayısıyla Gazi hiç değilse zaruri ihtiyaç maddelerini kapsayacak yerli bir sanayi kurulmasını istedi. Ülkede özel teşebbüs gereği gibi gelişmemişti. Esasen girişimcileri destekleyecek yeterli birikim de yoktu. Çözüm yolu aranırken iki görüş belirdi: 1) Devlet, Sovyet modelinde olduğu gibi, sanayi ve ekonomi alanında tekelci bir merkezî planlama yoluyla bütün ekonomiye yön verecekti. 2) Devlet fertlerin yapamayacağı işleri yapmak maksadıyla müdahale ederek, özel sanayi girişimleri yanında, bir devlet sektörü meydana getirecekti²⁴.

²² Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 137-140.

²³ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 142.

²⁴ Abdurrahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 398-399.

1930'lar, Türkiye'nin açık bir dış ticaret yapısı ve istenen kalkınmanın gerçekleşmediği bir ekonomik ortama girdiği yıllardır. 1929 bunalımının, 1930 yılına benzeri önlemlerle giren Türkiye'deki etkileri de merkez ülkelerden farklı değil hatta daha ağırdı. Kuşkusuz bunda, bunalımın uluslararası etkilerinden birisi olan tarımsal ürün talebinin durgunlaşması ile Türkiye ekonomisinin tarıma dayalı oluşundaki kesişmenin büyük payı bulunmaktaydı. Aynı zamanda, İhracatta önemli bir durumu olan tarımsal malların fiyatları düşmüş, yabancı sermaye girişi sınırlanmıştı. Bu nedenle 20 Eylül 1931 yılında Merkez Bankası'nın kurulması, Türk lirasını korumaya dönük kararların çıkartılması, yeni gümrük rejimi ile dış ticarete kota sistemine geçilmesi ve yabancı sermaye üzerindeki kısıtlama ve denetimlerin artırılması gibi önlemler himayeci bir ekonomiyi temsil etmekle birlikte, Batı ülkelerinde olduğu gibi "kendine yeten" bir sistemin inşa edebilmesi için yeterli değildi. Şu halde ekonominin kendine yetebilecek bir çizgiye gelebilmesi için devletin daha köklü ve değişimci müdahalelerde bulunması gerekiyordu²⁵.

Ülke içindeki işsizlik ve ekonomik durgunluğun yanında 1920'lerin özel kesime öncelik veren sanayileşme politikası da, istenen sonuçları vermemişti. İsmet İnönü'nün Sivas nutkunda; "memleketin ihtiyacı için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap eder"²⁶ sözüyle halkın neden hoşnutsuz olduğunun cevabını da vermiş olmaktadır. Tüm bu sıkıntılar yaşanırken, Türkiye'nin yakın komşusu Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomiyi uygulamasından dolayı ekonomik krizden etkilenmemiş ve sanayileşme alanında yüksek bir gelişme hızı tutturmuş olması, Türk Devlet adamlarının liberal ekonomiye bir alternatif olarak ortaya çıkan planlı ekonomiye ilgi duymalarına ve bu tür iktisat politikasının imkanları ve başarı şansı üzerinde düşüncelerine yol açmıştır²⁷. Ülke içindeki ve dışındaki tüm bu etkenler bir araya gelip, Türkiye'nin devletçilik politikasının hazırlayıcısı olacaktır²⁸. Devletçiliğin belirmesiyle birlikte, sanayileşme hamlesi de ön plana çıkacaktır. Sanayileşme, Cumhuriyetin başından beri en önemli ekonomik amaç olarak benimsenmişti. Bunun yanında, 1930'ların ekonomik ortamı da, bu sektöre ağırlık

²⁵ Erkan Şenşekerci, **Türk Devriminde Celal Bayar**, İstanbul 2000, s. 126-127.

²⁶ Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, Belleten, Ankara Kasım 1988, TTK, s. 840.

²⁷ Aytekin Altıparmak, "**Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi**", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 13, 2002, s. 36.

²⁸ Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1990, s. 34-36.

vermeyi zorunlu kılıyordu. O dönemde, tarım sektörüne öncelik vererek kısa zamanda sonuç almak mümkün değildi.

CHP'nin programında mutedil ılımlı devletçiliğin yer alması, Atatürk'ün kurultay öncesinde yani 1930 yılı yaz aylarında yaptığı tartışmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Ancak Atatürk'ün daha sonra yaptığı araştırmalar ve edindiği izlenimler sonucunda, ülke ihtiyaçlarının çok acil olduğunu ve bir an önce harekete geçilmesi gerekliliğini anlayarak, mutedil devletçilik yerine yalnızca devletçilik adıyla yeni politikayı parti programına almıştır. Böylece, devletçiliğin kısıtlayıcı yönünü ortadan kaldırmıştır.

Bu kısıtlayıcılığın kaldırılması ile gelecekte devletin yoğun ekonomik yatırımlara girme imkânını sağlayacaktı. Bunun yanında ise ılımlı devletçilik anlayışı, çeşitli tartışmalara yol açabilecek ve devletin bu yatırımlara girmesini engelleyebilecekti. Mustafa Kemal, bu gerçeği göz önüne alarak, ılımlı sözcüğünü kaldırmıştır.

1931 yılı içerisinde, siyasi liderler, hızlı bir iktisadi hamle yapılmadığı, süratli bir iktisadi gelişme süreci içine girilmediği takdirde, kaygan bir zemin üzerine yerleşmiş görünen iktidarın her an ayaklarının altından kayıp gidebileceği endişesine kapılmış olmalıydılar. Bu endişenin yerleşmesinde Büyük Buhranın etkisi ile iyice ağırlaşan iktisadi güçlükleri, CHF'ye karşı etkili bir biçimde kullanan Serbest Fırka denemesinin önemli bir rolü olmuştur. Büyük buhranın etkisi ile iyice ağırlaşan iktisadi güçlükleri, CHF'ye karşı etkili bir biçimde kullanan Serbest Fırka'nın halk yığınları içinde güçlü bir destek sağlaması ve belediye seçimlerinde beklenenin üstünde bir başarı elde etmesi; siyasi liderleri ülke sorunları üzerindeki tutum ve görüşlerini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Serbest Fırka deneyi, CHF'nin yüksek prestijini kaybettiğini gün ışığına çıkarmıştı. Kitlerin iktisadi durumlarında süratli bir düzelme sağlayamadıkça hukuki ve siyasal reformların yerleşmesine, hatta CHF'nin sağlam bir iktidar olarak tutunabilmesine imkan olmadığı, ortaya çıkmış oldu²⁹.

Nitekim Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal, bazı siyasi liderlerle birlikte uzun bir Anadolu gezisine çıkar. Ankara-Kayseri arasında, vagonların salonunda Atatürk "Serbest Fırkayı feshetmekle iyi mi ettik" sorusunu

²⁹ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 140.

sorarken³⁰, gezi sonunda hükümete karşı duyulan hoşnutsuzlukların kaynağının iktisadi olduğunu bizzat tespit eder. Atatürk “Hızlı bir iktisadi kalkınma” zorunluluğu olduğunu benimsemiş ve 1930-1931 yıllarındaki anlamından bir hayli farklı bir devletçiliğin, bu temel zorunluluğa cevap verecek politika olarak bu sırada kabul edildiği anlaşılmıştır.

Kısacası, bir dönüm noktasına girildiği hissedildikten sonra devletçiliğin seçilmesi zorunlu oluyordu. İktisadi bağımsızlığı koruyarak hızla kalkınabilmek için yabancı sermayeye güvenmeye imkân yoktu. Sanayileşme kararı verildikten sonra, bunun özel sanayinin himayesi yoluyla gerçekleşmesi mümkün görülmemekle birlikte, iktisadi ve sosyal problemler yaratacağı da düşünülmekteydi. Çözüm olarak ise, Devletin bizzat kendi sanayisini kurması, temel alt yapı yatırımlarına bizzat girişmesi ve bunun yaparken de ekonomik hayatın diğer yönleri üzerindeki kontrolünü arttırması inancıydı³¹.

Mustafa Kemal Atatürk iki dereceli seçim olan seçim öncesinde, CHF nin 10 Mayıs 1931’de toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde kabul edilen programın bir öncüsü olma özelliğini taşıyan iki önemli bildiri yayınlamıştı.

Bunlardan birincisi **Millete Beyanname** idi. Beyannamede Cumhuriyet Halk Fırkasının Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçı vasıflarının onun değişme özelliği olduğu söylenerek, Türkiye Cumhuriyeti Halkının ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdî ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia olduğu şeklindeki Cumhuriyetin halkçılık anlayışı tekrarlanmaktadır.

İkinci beyanname ise İkinci Seçmenler için yayınlanmıştır. İkinci seçmenlerden, bağımsız milletvekili adayı olanların seçimine ilişkin isteklerini yansıtıyordu³².

Takrir-i Sükûn döneminde, ülkenin beş yıl muhalefetsiz yönetilmesi bir takım sakıncalar doğurmuştu. Ancak, 1930 yılının ikinci yarısındaki muhalefet partisi

³⁰ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945, s. 74.

³¹ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 142.

³² İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Bunalmında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara 1977, s. 207-208.

deneyinin başarısızlıkla sonuçlanması, siyasal yaşamda eleştirilere duyulan gereksinmeyi ortadan kaldırmamıştır. Nitekim, seçimlerden sonra toplanan CHF III: Kongresinde, parti genel başkanı (Cumhurbaşkanı) bunu açıkça söylemektedir:

“SCF deneyinin ardından TBMM’nin üçüncü dönemi süresinin dolması beklenmeyerek seçimlere gidilmesinin nedeni, ülkede girişilen yön arayışlarının bulgu ve yargılarına göre yeni bir politikanın bir an önce uygulanmaya konulmak istenmesidir. Yeni seçimlerin özelliği, milletvekili atanmaların eskiye oranla daha az bürokrat ve daha çok iş adamı niteliğinde olmaları; bir de, toplamın yüzde 8’i kadar yerin 15 Nisan 1931 tarihli CHF Riyaset Divanı kararıyla bağımsızlar için açık bırakılmasıdır. 1931 Büyük Kongresi, 1927’dekinin tersine, yeni Meclis’ten sonra toplanmıştır.³³

Atatürk’ün CHF programının bir unsuru olarak gösterdiği devletçilik, kısa bir zaman sonra biçimsel olarak da fırka programına girdi. 1931 yılının Mayıs ayında CHF’nin üçüncü büyük kongresi toplandı. Kongrede CHF için kabul edilen program, partinin ilk programıydı. Bir giriş ve sekiz bölümden oluşan program, fırkanın altı temel ilkesini ve bu arada devletçiliği de kapsıyordu³⁴. Bu programın bölümleri, önceki Kongrede Umumi Riyasetçe yayımlanan Program Beyannamesi’nin beş başlığında (Dahili, Adli ve Harici Siyaset; Maarif Siyaseti; İctimai ve Sıhî Siyaset; Malî Siyaset; İktisadiyat) açıklanan tasarımların genişletilmesiyle meydana gelmiştir.

1931 Programının esasları, Vatan, Millet, Devletin Esas Teşkilatı ve Amme Hukuku başlıklı maddelere ayrılmıştı. Burada Anayasa ilkesi olarak, Erkler Birliği tekrar onaylanmıştır. Kamu Hakları maddesinde ise, Kongrenin Program Beyannamesi’nde de değinilen tek dereceli seçim yüksek bir emel olarak anılmakta ve ona ek olarak, kadınlara oy hakkı tanınacağına söz verilmektedir³⁵.

CHF’nin Ana Vasıfları başlığını taşıyan II. kısmın ilk maddesinde Altıok’ta simgelenen ilkeler sayılmaktadır ki bunlardan ikisi (Devletçilik ve İnkılapçılık) yenidir. İkinci maddeyse, “sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt ve menfaatlerde ahenk” sağlamak için toplumsal sınıfların varlığı yadsınarak, yalnız iş bölümü gereğince ayrılmış, beş çalışma zümresinin(küçük çiftçiler, küçük sanayi

³³ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, İstanbul 1999, s. 314.

³⁴ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 94.

³⁵ Mete Tunçay, **aynı eser**, s. 314-321.

erbabı ve esnaf; amale ve işçi; serbest meslek; sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccarlar) bulunduğu belirtilmektedir.

Programın III. kısmı, ziraat ve sanayi, madenler ve ormanlar, ticaret, nafia işlerini kapsıyan 13 maddedir. Burada, devlet desteğiyle özel girişimin hareketlendirilmesi amaç edinilmiştir.

IV. Kısım, Maliye 3 maddedir. Denk bütçe ve vergilerin olabildiğince gelire dayandırılması gibi klasik ilkeleri öngörmektedir.

V. Kısım, Milli Talim ve Terbiye 7 maddedir. Esas Düsturlar arasında, hazırlanmakta olan Tarih Teziyle ilgili özelemlere de yer verilmiştir.

VI. Kısım, İçtimai Hayat ve Umumi Sihat, 6 maddedir. Ailenin korunması, nüfusun arttırılması ve salgın hastalıklarla mücadele konularını kapsamaktadır.

VII. Kısım, Dahili, Adli, Harici Siyaset, Memurlar ve Serbest Meslek Erbabı hakkında 5 maddedir.

VII: Kısım, Vatan Müdafaası 2 maddedir. Bunların ilkinde, Cumhuriyetin genel ilkesi yinelenmektedir³⁶.

Kurultayda benimsenen devletçilik, doktriner bir nitelik taşııyordu. Millî iktisat politikasının devamı olarak, Devletçilik düşünölmekteydi. Yeni politikanın sınırları ve yeri devletçiliğın gerekliliğine değinilmiş olmasına rağmen, açıklığa kavuşturulmamıştı. Programdaki devletçilik tanımına bakıldığında:

“Ferdî mesai ve faaliyet esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi refaha eriştirmek için; milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –Bilhassa iktisadi menfaatlerin icap ettirdiği işlerde- devleti fiilen alakadar etmek, mühim esaslarımızdandır.”³⁷

Sermaye çevrelerinin çıkarları, o güne kadar söylenenler ve yapılanlarla çelişmediği için, bu ilke ve programdaki diğer iktisadi hükümler hemen hemen tartışmasız kabul edilmişlerdir. Gerçi Kongre’de bazı devlet işletmelerinin özel

³⁶ Mete Tunçay, **aynı eser**, s. 314-321.

³⁷ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 95.

müteşebbüsle rekabet etmesinin sermaye çevrelerinde uyandırdığı bazı endişeler dile getirilmiştir.³⁸

Cumhuriyet Halk Fırkasının, Üçüncü Büyük Kongresinin yeni bir parti programı ve bunun uygulanmasını sağlayacak Tek Parti'nin nizamnamesini kabul ederek 18 Mayıs 1931'de dağılması, Dünya Buhranı içinde iki yıla yakın bir süreden beri devam eden politika arayışlarının sona erdiğini simgeliyordu. CHF'nin Tek Parti ile İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar uygulayacağı devletçi ekonomik politika yolu böylece belirlenmişti³⁹.

CHP'nin bu programı, devletin rolünü, millî iktisat kapsamında, genişletilirken, aynı zamanda bir sosyal anlaşmanın koşullarını ortaya koyuyordu. Programda özel kesimin yeri, sınıfların konumu açıklanıyor ve devletçilik politikası başlatılıyordu. Zaten böyle önemli bir politikanın, üzerinde anlaşılan bir program olmadan yürütmesi olanaksızdı. 1931 programı bu koşulları yaratıyordu.

3. Kadrocuların Devletçilik Üzerine Düşünceleri:

1930'lu yılların ilk dönemlerinde, bütün ülkelerde yoğun doktrin tartışmalarına sahne olduğu görülür. Bir yandan klasik kapitalizmin serbest piyasa ideolojisi şüpheyle karşılanmaya başlanırken, bir yandan da piyasa mekanizmasının ayakta tuttuğu sosyal dengeler sarsılmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde mühendisler, Brezilya'da Vegas'çı populistler, İtalya ve Almanya'da faşistler, Türkiye'de Kadrocular çeşitli nedenlerle piyasa doktrinlerinin terkedilmesini savunuyorlardı.

Türk devriminin orjinal bir tahlilini yapmak iddası ile yayın hayatına başlayan, Türk aydınları üzerinde izler bırakan, Türkiye'nin çağdaş tarihindeki etkili aydın deneylerden biri olarak kabul edilen Kadrocular, Kadro dergilerindeki yazıları çerçevesinde sistemleştirmeye çalıştıkları gelişme modeli arayışı çabasında öne çıkan devletçilik-planlama ilişkisi bağlamında incelemişlerdi.

³⁸ Korkut Boratav, **aynı eser**, s. 95.

³⁹ Selim İlkin, İlhan Tekeli, **aynı eser**, s. 208.

Kadrocuların düşüncelerinde; kapitalist sistemin bir ürünü olarak değerlendirilen sömürgeciliğin, kapitalizmin ve dolayısıyla kapitalizmin bünyesinde var olan sınıf çelişkisinin, dünya çapında yayılmasına engel olduğu belirtilmektedir. Bundan dolayı da sınıf çelişkisi ve buna dayalı marksist çözüm, Kadroculara göre geçerliliğini yitirmektedir. Bu bağlamda Kadrocuların çözümü; sanayiden yoksun ülkelerin sanayisinin gelişmiş ülkelere olan bağımlılığının kalkmasında yatmaktadır. Söz konusu çözümü Şevket Süreyya Aydemir şöyle dile getirmektedir; “... bilimsel sosyalizm bakımından toplumun yeniden kuruluşu ve teknik gelişme ve cemiyetin nizamı arasındaki tezaadın, çelişmenin çözümlenmesi için varolan, istihsal vasıtaları üstündeki mülkiyet şeklinin ve ilişkilerinin değişmesidir. Bize göre ise, bu büyük tezaadın halli için herşeyden önce, sanayici memleketlerle sanayiden yoksun memleketler arasındaki ekonomik bağımlılığın kalkması lazımdır. Yani dünya üzerinde bugün kurulmuş bulunan iktisadi iş bölümününün değişmesi şarttır”⁴⁰.

1930 yılında Dünya Buhranı'nın etkileri Türkiye'de de şiddetle yaşanmaya başladı. Buhran'ın Türkiye'deki en önemli sonuçlarından biri, dış ticaret hadlerindeki bozulma, ikincisi ithalat hacmindeki ani daralma, üçüncüsü ise hükümetin bütçe gelirlerinin cari değerindeki önemli düşüştür⁴¹. Bu yılda, Türk Ekonomisi dış dengesi yüzde 50 açık veren ve hâlâ temel sanayini kuramamış bir ekonomi görünümünde idi. Farklı bir ifade ile özel teşebbüsün geniş biçimde teşvikine rağmen sonuçlar yetersiz kalmış, özel kesime dayalı kalkınma deneyimi başarılammıştır.

Bu başarısızlıktan sonra; Kadrocular çözüm olarak “Sanayinin devlet ile kurulması”nı önermektedirler. Özel teşebbüs “...rolünü yapmış bir aktör gibi sahneden çekilirken, yerini devlet teşkilatına bırakacak”⁴²tır. Vedat Nedim, iktisadi hayatta özel teşebbüsün rolünün ağırlıklandırılması ile sınıflaşma ve sınıf mücadelelerinin doğmasına neden olacağını şu sözleri ile dile getirmiştir:

⁴⁰ Şevket Süreyya, “**Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri**”, Kadro, Sayı: 8, Ağustos 1932, s. 7.

⁴¹ Yahya Sezai Tezel, “**Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**”, Türkiye Araştırmaları Dizisi 4, Ankara 1982, s. 206.

⁴² Yahya Sezai Tezel, **aynı makale**, s. 216.

“İktisat hayatının ağırlık merkezi hususi teşebbüs olan memleketlerde sınıfların ve bu sınıflar arasında çarpışmaların doğmasına mani olacak bir mucize daha henüz keşfedilmemiştir.”⁴³

Çünkü;

Ferdiyeci himayetçilik siyaseti millet içinden küçük bir zümrenin, devlet himayesi sayesinde zoraki sanayici olmasını istihdaf eder. Yani bir sınıflaşmaya yol açar”⁴⁴.

Kadrocular, Türkiye ekonomisinin her alanda iflas ettiğini belirtmişlerdir. Tarım sektörünün, özel teşebbüs tarafından kullanılan ilkel ve geleneksel teknikten kurtulamadığı için rekoltenin düştüğünü, bu nedenle Tarım sektörüne de diğer sektörlerde olduğu gibi Devlet elinin girmesini savunmuşlardır. Kadrocular bu konuda;

Türkiye’deki özel girişime dayalı ziraat işleri verimsiz ve kârsızdı. Bunun sebebi örf ve adetlere dayalı ziraatçiliğin yapılmasıydı. Kişilerin şahsi girişimlerini destekleyerek Devletçilik yoluyla devlet iradesinde ileri tekniklerle akılcı ziraat usullerinin yapılmasına karşı çıkmak hem kişinin şahsi çıkarlarına hem de Türkiye’nin iktisadi kuruluş ve kurtuluşuna karşı hareket etmekte⁴⁵.

Ticaret özellikle de dış ticaret bir istismar cihazı olarak kullanıldığı düşünüldüğünde, üretici ve aynı zamanda toplumun aleyhine işlediği görülür. “Gerek ithalatta, gerekse ihracatta büyük ticaret hemen umumiyet üzere, yabancı ve gayri millî unsurların hakimiyeti altındadır. Bu itibarla ticaret kanalı ile yapılan sermaye terakümleri memleketimizde kalmıyor. Gayri millî olan ticaret, Türkiye’nin yarı müstemleke devrindeki vasfını muhafaza etmektedir”⁴⁶.

Özel kesim sanayisi, devletin sağladığı bütün himaye ve teşviklere rağmen bir montaj sanayii olmaktan öteye gidememişlerdir. Montaj sanayisinin de; ilkel teknik, şiddetli rekabetten doğan hileli imalat, çok sınırlı yatırım ve yüksek maliyet gibi özellikler taşıdığını eklerler.

⁴³ Vedat Nedim, “Devletçilik Yolunda Aydınlik”, Kadro, Sayı: 23, II. Teşrin 1933, s. 15.

⁴⁴ Vedat Nedim, “Sanayileşme Davası”, Kadro, Sayı: 24, I. Kanun 1933, s. 18.

⁴⁵ Vedat Nedim, “Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi”, Kadro, Sayı: 13, II. Kanun 1933, s. 12.

⁴⁶ Vedat Nedim, aynı makale, s. 15-16.

“Bugün Türkiye’deki sanayi müesseselerinin büyük bir ekseriyeti tufeyli müesseselerdir. Ham maddesini yarı işlenmiş ve hatta çok kere tam işlenmiş bir halde yabancından getiren ve bu yarı işlenmiş malların şeklini basit bir ameliye ile değiştirerek ve tam işlenmeleri ise ticarete sevkolunabilri bir hale getirerek “sanayicilik” vasfına hak kazandığını sanan ve bu yüzden devletten himaye gören ve bunu da azımsayarak daima daha fazla isteyen bir zümre. Hiç bir kontrole tabi tutulmadan yapılan himaye, Türkiye’de geri teknikli bir küçük esnaf sanayinin türemesine sebep olmuştur”⁴⁷.

Kadrocular Türkiye’nin “ferdiyetçi bir iktisat nizamını gittikçe ikinci plana ve devletçi bir iktisat nizamını da gittikçe birinci plana almak”⁴⁸ zorunda olduğunu belirtmişlerdi. Bu zorunluluğun yirminci yüzyılın bir zorunluluğu olduğu ise;

“XX. Asırda “fert”, bilhassa Türkiye gibi memleketlerde, ancak teşkilat içinde ve bir planlı faaliyet içinde bir kıymet ifade ediliyor. Çünkü, XX. Asır yüksek ve ileri teknik asırdır. Yüksek ve ileri teknik ise ancak teşkilatlandırılmış bir cemiyet ve planlı bir iktisat hayatı ister”⁴⁹ diyerek bir ölçüde telif etmeye çalışmaktadırlar.

Kadro yazarları, İktisadi buhranın, halihazır hakim olan “haksız ve adaletsiz bir cihan nizamının tasfiyesi”⁵⁰ olduğunu, bağımsız iktisat politikaları oluşturmak için Türkiye ve benzeri ülkelerin de bu buhranı bir fırsat olarak görmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.

“... buhran bünyeleri dağılmaya yüz tutan büyük sanayi memleketleri için bir ızdırıp, fakat kendi millî iktisat sistemlerini bulabilmeleri ancak bu müesses sanayi hegemonyasının tasfiyesine bağlı olan birim gibi memleketler için sadece bir “doğum ağrısı”dır. Siyasetten olduğu kadar iktisaden de müstakil bir Türkiye’nin teessüs edilebilmesi için garpta buhran” denilen şeyin biraz daha devamı ve biraz daha derinleşmesi lazımdır. Çünkü bizim ve bize benzer memleketlerin iktisadi ve inkisafi, garptaki sanayi buhranının baş amillerinden biridir”⁵¹.

⁴⁷ Vedat Nedim, **aynı makale**, s. 19.

⁴⁸ Burhan Asaf, “**İnkılabımız ve Hilafet**”, Kadro, Sayı: 1, II. Kanun 1932, s. 39.

⁴⁹ Vedat Nedim, “**Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2**”, Kadro, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 13.

⁵⁰ Burhan Asaf, “**Makina Medeniyeti**”, Kadro, Sayı: 7, 7 Temmuz 1932, s. 31.

⁵¹ Şevket Süreyya, “**Geri Teknik ve Say’ın Sefaleti**”, Kadro, Sayı: 6, Haziran 1932, s. 1.

Şevket Süreyya, “İktisadi Devletçilik” yazısında “cihan buhranının telakkisi” konusunda Ahmet Hamdi Bey ile hemfikir olduklarını yazmıştır. Yazısında;

“Metropollerde yani büyük sanayici ve müstemlekeci memleketlerde fabrikalar kapanırken buralarda fabrikalar açılıyor. Bu memleketlerin bütün menfaatleri buhranın derinleşmesinde ve müzminleşmesindedir. Çünkü bunlar esasen kendi millî kurtuluşlarını yapmak suretiyle buhranın bizzat amili olmuşlardır ve bu kurtuluşlarının tamamlanabilmesi müstemlekeci memleketlerdeki buhranın devamına ve derinleşmesine bağlıdır. “Buhran onlar için bittiği yerde bizim için başlamış demektir. Bu fikri tamamiyle bizim fikrimize uygundur”⁵².

Kadroculara göre yeni çelişki yeni devlet tipi doğuracaktır. Sınıflardan bağımsız yeni devlet tipi;

“Millî kurtuluş devleti liberal demokratik Devletin tarihi bir reaksiyonu ve hem siyasetten, hem iktisaden müsavi haklı ve sınıfsız milletler devrinin Devlet tipi olacaktır”⁵³.

Bu sistem millî bir nitelik taşıyacak kendi iç bünyesindeki sınıf çelişkilerine, kavgalarına yer vermeyecektir. Esasen sınıf farkları çok derin olmayan bir sosyal yapıda sınıfların nispi durumları donmuş olarak kalacak, bunların birbirleri aleyhine gelişmelerine imkân tanınmayacaktır. İşte bu sistemin iktisadi siyaseti hatta bazılarına göre sistemin bizatihi kendisi devletçidir.

“Devletçilik”, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1931 programında ilkesinin yer almasından yaklaşık bir yıl sonra yayın hayatına başlayan Kadro dergilerinde yer alan görüşler çerçevesinde “devletçilik; Türk İnkılabının ayrılmaz bir parçası olarak anılmış ve ulusal kurtuluş savaşı geçirmiş ülkelerin iktisadi kalkınma hamlelerinin vaz geçilmez bir unsuru olarak söylenmiştir..

“Türk Millî kurtuluş hareketinde devletçilik bu hareketin doğrudan doğruya maddi bünyesinden ve tarihî kanuniyetlerinden gelen bir şeydir. Yani doğrudan doğruya maddi şartların ve zaruretlerin emri ve ifadesi olan bir tabi kanundur. Bizim irademiz

⁵² Şevket Süreyya, “İktisadi Devletçilik”, Kadro, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 40.

⁵³ Vedat Nedim, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, Kadro, Sayı: 15, Mart 1933, s. 13.

haricinde, hatta belkide bizim irademize rağmen teşekkül eden objektif bir fikir ve madde hareketinin ta kendisidir”⁵⁴.

Kadrocularca; Türk İnkılabının varlık veya yokluk davası olarak gördükleri, ileri teknikli, sanayileşmiş ve sınıfsız-tezadsız bir toplum yaratmanın yolu, kökleri Türk milliyetçiliğinde yatan devletçilikten geçmektedir. “Türk nasyonalizminin devletçiliği, bir sınıf nam ve hesabına diğer sınıfların istismarının ve bir milletin nam ve hesabına diğer milletleri istismarının (emperyalizmin); yani muarızlarımızın şu veya bu şekilde bağlandıkları Avrupa’nın dünkü ve bugünkü nizamının bir fikrî ve tarihî reaksiyonudur”⁵⁵. Böyle bir devletçilik ise “bizim idaremizin taalluku olmaksızın bütün millî kurtuluş hareketlerinin zatında mündemiçtir”⁵⁶.

Kadrocular savundukları devletçi iktisat siyasetinin “muarızlarını” “kürsü münevverleri”, “meşrutiyet iktisatçıları”, “Cavit Bey İktisatçılığı” diye adlandırılırken, esas olarak muarızları iki ana grupta toplamaktadırlar. Birincisi, Devletin İktisat işlerine karışmasından zarar görecekt olanlar. Bu grupta yer alanlarda millet menfaati değil, sınıf menfaati hakim olduğundan, bu grupta tartışma dışı bırakılır. İkinci grup; An’anevi bir liberal terbiyenin tesiri altında kalarak hususi teşebbüsün tılsımına inana gelmekte olanlar”⁵⁷ dir.

Kadrocuların sistemleştirmeye çalıştıkları gelişme modeli, dört temel katagoriye dayanmaktadır. Söz konusu kategoriler; ileri teknik, sınıfsız-tezadsız millet, devletçilik ve planlama’dır. Kadrocular, bu kategorilerin hiç bir başka sistemden alınmadığı ve Türkiye’nin somut gerçek ve ihtiyaçlarından kaynaklandığı konusu hemen hemen her sayılarında yenilemektedirler.

“... zannederler ki; Türk inkılabında devletçilik, umumiyetle devrimizin, bilhassa harp sonrası nizamının alemşumul bir mevzuu olan sosyalizm fikirlerinin, bazı serbest düşünenler tarafından Millî bünyemize nakolunmuş bir taslağından başka bir şey değildir. Yani zannederler ki; sosyalizm fikirleri, yahut faşist memleketlerde

⁵⁴ Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, Kadro, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 8.

⁵⁵ Şevket Süreyya, “Beynelminel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III”, Kadro, Sayı 20, Ağustos 1933, s. 9.

⁵⁶ İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Mili Sermaye Hareketi”, Kadro, Sayı: 10, I. Teşrin 1932, s. 24-25.

⁵⁷ Vedat Nedim, “Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi”, Kadro, Sayı:13, II. Kanun 1933, s. 10.

meydan alan devlet müdahalesi usulleri inkılabımızın fikri veya program cephesinde mevki almış olanların dimağında ileri bir temayül olarak cazip tesirler bırakmıştır”⁵⁸.

Devletçilik anlayışını eleştirenlerin, aslında eleştirdikleri olgunun “ya sosyalizm ya da hükümetçilik”⁵⁹ olduğunu söyleyen Kadrocular, aslında “hükümetçilik başka devletçilik yine başkadır. Hükümetçilik bir idare tarzıdır. Devletçilik bir cemiyet tarzıdır. Birincisi bürokratik ikincisi sosyal bir sistemdir”⁶⁰ demişlerdir. Bununla birlikte bürokratik hükümetçiliği yadsıyarak da, ülkede var olan bürokratik işleyişe karşı doğmuş olan tepkilere karşı “devletçilik” anlayışını korumuşlardır.

Kadrocular devletçilik ilkesinin etrafında dönen tartışmaların nedenlerinden birini de; Cumhuriyet Halk Fırkası’nın devletçilik ilkesini programına aldığı halde kanunlaşmaması olarak değerlendirilmektedir. Devletçiliğin Halk Fırkası programında bir “ana umde” olarak kabul edildiği halde, halen “Fırka programınca devletçiyiz. Devlet siyasetince henüz tam devletçi olamadık”⁶¹, oysa;

“Halk Fırkası, ne derece Cumhuriyetçi, ne derece laik, ne derece halkçı, ne derece milliyetçi, ne derece İnkılapçı ise o derecede Devletçi olmak mecburiyetindedir”⁶².

Başbakan İsmet Paşa, Cumhuriyetin ilanının onuncu yılı dolayısıyla Kadro dergisine “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” adlı bir makale göndermiştir. Makalesinde; Ekonominin düzenlenmesi ve özellikle sanayinin devlet eliyle kurulması zorunluluğunu bir kere daha tekrarlamakta ve bunun bir zorunluluk olduğunu belirtirken aynı zamanda devletçiliğe karşı olanları da dolaylı olarak eleştirmektedir⁶³.

Kadrocuların düşüncelerinde Devletçilik; yalnızca iktisadi hayata şu veya bu biçimde bir devlet müdahalesi olmadığını, sadece de iktisadi bir kavram olarak görülmemesini savunuyorlardı, yani salt iktisadi bir kavram değildir. Kadroculara göre devletçilik öyle bir ulusal, toplumsal düzendir ki, bu düzende ulusal yaşamın

⁵⁸ Şevket Süreyya, “**Programlı Devletçilik**”, Kadro, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 5.

⁵⁹ Kadro, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 20.

⁶⁰ Kadro, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 32.

⁶¹ Vedat Nedim, “**Devletçilik Karşısında Zümre Menfatı ve Münevver Mukavemeti**”, Kadro, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 17-18.

⁶² Vedat Nedim, “**Türk Devletçiliği İktibas Devletçiliği Değildir**”, Kadro, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 20.

⁶³ Başvekil İsmet, “**Fırkamızın Devletçilik Vasfı**”, Kadro, Sayı: 22, Teşrinievvel 1933, s. 4-6.

bütün alanları ve ulusal yapının iskeleti; ulusun genel ve yüksek çıkarlarını bireysel çıkarların ve eğilimlerin üstünde tutan örgütlü bir ulusal uyum içinde düzenlenmektedir. Bunun doğal sonucu olarak devletçiliğin sonu ve kapsamı yalnız iktisadi etkinliklerden oluşmaz. “Ekonomide devletçilik, halk eğitimi ve kültür işlerinde devletçilik, sosyal güvenlikte devletçilik, ücret ve maaş tarifesinde devletçilik, üretici ve tüketici yararına fiyat politikasında devletçilik... bütün ilkelerini örgütlü ve devletçe düzenlenme düşüncesinden alan ulus birliği; iş birliği. İşte devletçilik budur”⁶⁴. Sözleriyle Kadrocular Devletçiliğin, Kurtuluş Savaşı sonrası iktisadi ve siyasi açıdan yeniden inşasını sürdüren Türkiye’nin uygulaması gerekli iktisat politikasının yeni ve orijinal olmasını savunmuşlardır.

Kurtuluş savaşı sonrası toplumsal yapının iktisadi ve siyasi açıdan yeniden inşasını sürdüren Türkiye’nin uygulaması gerekli iktisat politikası Kadroculara göre “yeni ve orijinal” olmalıdır. Bunun için de bir “iktisat devleti” yaratılmalıdır.

“Klasik yollar bizi istediğimiz hedeflere götürmezler. Türkiye kendi yolunu kendi bulacaktır. Bu yeni yolu arayacak bir tek kuvvet tanıyoruz: Devlet, Türkiye’nin iktisadi tarihinin mimarı, gerek Türkiye, gerek cihan iktisadiyatının her gün değişen şartlarını adım adım kollayan bir “İktisat Devleti” olacaktır”⁶⁵.

İktisat devleti, yaratıcılık kudretini Türk inkılâbından alarak, iktisat politikalarının tesbitinde de yaratıcılık örneğini verecektir⁶⁶. Bu örnek; bağımlı bir iktisadi yapıdan bağımsız bir iktisat yaratmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası dünya iktisadiyatının üç meselesi olduğunu söyleyen Kadroculara göre bu meseleler;

“1) Kapitalist iktisat sistemi yerine komünist iktisat sistemi kurmak. Bunu Rusya halle çalışıyor.

2) Kapitalist iktisat sistemini kurtarmak. Bu işle Akvak Cemiyeti uğraşiyor.

3) Müstemleke iktisadiyatı yerine müstakil millet iktisadiyatı yaratmak. Bu da Türkiye Cumhuriyeti’ne düşüyor.”⁶⁷

⁶⁴ Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, Kadro, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 6.

⁶⁵ Vedat Nedim, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”, Kadro, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 9.

⁶⁶ Vedat Nedim, “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, Kadro, Sayı: 11, İkinci Teşrin 1932, s. 20.

İktisadi kalkınma ve bağımsız bir iktisadi yapı kurmak, yaratmak için oluşturulacak olan “ İktisat Devleti”, Kadroculara göre “millî iktisat” sistemine dayanmalıdır. Millî iktisat sistemi ise teknik, sosyal sistem ve ideoloji gibi üç ana unsurun bileşimidir⁶⁸.

Kadroculara göre; önerdikleri iktisadi yapı yalnız teknik bakımdan değil, aynı zamanda sosyal bakımdan da rasyonel olmak zorundaydı.

“...yani milleti sınıflara parçalayarak, fırka mücadeleleri, ücret kavgaları, grevler, işsizlik vs gibi bir takım rizikolarla milli enerjinin israfına meydan vermiyecek bir mahiyette taazzuv etmelidir”⁶⁹.

Bu olgu aynı zamanda uygulamasını istedikleri iktisat politikasının da “ana umdesi”ni oluşturmaktadır.

Kadroculara göre: inkılap sonrası Türkiye’de ekonomik bağımsızlık ve sağlıklı bir iktisadi yapının “ulusal” ve “gerçekçi” yollardan kurulması davası dört ana kategoride özetlenebilir; Bu kategoriler, Tarım kesimi, Sanayi kesimi, Dış ticaret, para ve kredidir⁷⁰.

⁶⁷ Vedat Nedim, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”, Kadro, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 10.

⁶⁸ İsmail Hüsrev, “Beş Senelik Programın Manası”, Kadro, Sayı: 27, Mart 1934, s. 27-28.

⁶⁹ Vedat Nedim, “Türk İktisadiyatının Erkanı Harbiye Dairesi: Âli İktisat Meclisi”, Kadro, Sayı: 14, Şubat 1933, s. 14.

⁷⁰ **Kronikler**, Kadro, Sayı: 24, I Kanun 1933, s. 47.

II. İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA PLANA DAYALI SANAYİLEŞME ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA'NIN EKONOMİK ETKİLEŞİMİ (1934-1938)

1. PLANA DAYALI SANAYİLEŞME STRATEJİSİ 1. BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİLEŞME PLANI

a. Planlı Ekonomi Düşüncesinin Oluşması

Sanayileşme on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'nin temel sorunu olmuştur. İthal ürünlerinin piyasadaki başat rolü yerli sanayinin gelişmesini engellemiştir. Cumhuriyet'in ilk on yılında bu konudaki tüm özendirici önlemlere karşın, sadece birkaç küçük işletme dışında önemli bir adım atılmamıştır. Dünya bunalımının etkisinin dorukta hissedildiği 1931 ve 1932 yılları genç cumhuriyetin sanayi politikasının oluştuğu dönem olmuştur.

Ülkede uygulanması arzu edilen iktisat politikaları tartışmalarının ilke bazında ana çerçevesi, Devletçilik ilkesinin, 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan CHP'nin 3. Büyük Kurultayı'nda kabul edilmesiyle çizilmiş oluyordu. Devletçilik ilkesinin çerçevesini ise Ekonomide planlı sanayileşme ve kamu iktisadi girişimleri oluşturmuştur. Ana çerçevesi oluşturulan Devletçilik ilkesi, değişik kesimlerce alternatif politika önerilerinin oluşturulmasıyla, nasıl bir uygulama alanı bulacağı ya da bulması gerektiği konusunda geliştirilmeye başlandı. Bu alternatif politikaların önemli noktalarından biri planlı ekonomi düşüncesidir.

Planlı ekonomi düşüncesinin ortaya çıkışı gerçekte 1929 yıllarına kadar dayanır. 1929 yılı Haziran'ında Âli İktisat Meclisi'nden ödemeler dengesi açığını kapatmak ve ithal ikâmesi olanaklarını araştırıp sanayileşmeyi hızlandıracak "İktisadi Rapor" hazırlaması istenmiştir¹. İktisat Vekili'nin başkanlığındaki bir komisyon konuyla ilgili çalışmalarda bulunmuş daha sonra bu incelemeleri iktisat

¹ Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara 1963, s. 19.

vekâleti kendisi üstlenmiştir. İktisat Vekili Şakir Bey ihracatı arttırma ve ithal ikamesi olanaklarını araştıran bir raporu “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor” adı altında 1930 yılında Başkanlığa vermiştir. Bu rapor ihracatın gelişmesini ve ithalatın yerli üretimle ikame edilmesini ele alıyor, pamuklu, yünlü mensucat, kağıt, demir-çelik sektörlerine ağırlık veriliyordu. Bu sektörlerin geliştirilmesi için hükümetin özel yatırımları daha çok özendirilmesi bekleniyordu. Bu sektörlerin geliştirilmesi ile ilgili beklentiler başarılı olmadığı gibi, dış ülkelere beklenenler de aynı şekilde karşılıksız kalmıştır.

Cumhurbaşkanı Atatürk ekonomik gelişmenin gerekliliğine inandığı için, devletin imkanlarını böyle bir planlı sanayileşmede kullanmayı amaç edinmiştir. Kurtuluş savaşı sırasında iç ve dış siyaset bakımından iki esas üzerinde durmuştur: Milli Misak sınırları içinde Türkiye’de, her türlü yabancı devlet imtiyazlarının kaldırılması ile, siyasi ve ekonomik bağımsızlık². Bu esaslar çerçevesinde, Devletin ekonomi alanına yapacağı dolaylı ya da dolaysız tüm müdahalelerin bir plan çerçevesinde yapılması düşüncesi yaygınlaşmıştı. İstanbul Ticaret ve Sanayii Odası Katib-i Umumisi’nin 1931 yılı sonlarında hazırladığı rapor, planlı ekonomi düşüncesinin yaygınlık kazandığının kanıtlarından biridir; “... Türk Milleti’nin memleketimiz için vaz ve tesis edeceği Türkiye İktisat Planı ve Türkiye iktisat, teknik iktisat kudretlerinin ve prodüktif enejilerin sağlam ve sıhhatli semereler vermesi temin edilecektir...”³

Aynı şekilde T.C. Riyaseti Cumhur Katib-i Umumisinin Mustafa Kemal’e verilmek üzere hazırladığı bir başka rapor da ise plan hazırlamanın gerekliliği şu şekilde ifade ediliyor; “... Ordu ve şimendiferler için yapılmış olduğu gibi Hükümet’in umumi imar mesaisi için dahi birkaç seneye taksim edilmiş bir program hazırlansa muvafık olur... Böylece siyasetimizin ne olacağı tespit edilebilir ve imkan dairesinde bir cüzü tam olmak için ne yolda çalışacağımız kararlaştırılabilir...”⁴

Sovyetler Birliğindeki planla sağlanan büyük hamleler dikkatleri üzerine çekmekteydi. Falih Rıfkı, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras)nün Moskova’ya yaptığı geziye katılmış, bir süre orada kalarak sağlanan gelişmeyi yakından görmüş ve bunu “Yeni Rusya” adlı eserinde de yansıtmıştır. Falih Rıfkı iptidai bir halkı ve

² Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı**, Ankara 1972, s. 1.

³ Tefik Çavdar, **a.g.e.**, s. 257.

⁴ Selim İlkin, **Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü**, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, Özel Sayısı, s. 258.

memleketi büyük bir hızla, garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilalci metodlardan söz eder. Bunu da Türkiye açısından şöyle formüle eder; Türkiye'nin iktisat ve inşa planı yapmak, inkılap fırkasının komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarını örnek alarak kurmak, bürokrasi yerine ihtilalci metotlar almak, hiç durmaksızın yığınların terbiyesine geçmek.⁵

Plan düşüncesinin yaygınlaştığı dönemde başka bir örnek ise Kadro Dergisinin ilk sayısında Vedat Nedim Tör'ün, "Millet İktisadiyatı" adlı yazısında; "bütün dünya anarşik iktisattan planlı iktisada doğru yürüyor... Biz böyle bir planlı faaliyete her milletten daha ziyade muhtacız. Çünkü iktisadi bünyemizi değiştiriyoruz. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçiyoruz. Şuurun en canlı nianesi ise program ve plandır"⁶ Sözleriyle görmekteyiz.

1931 yılı sonlarıyla 1932 başlarında, devletçilik anlayışlarının farklılığı oranında değişik plan teklifleri yaygınlık kazandı. Türkiye'de planlı ekonomi düşüncesinin bu gelişmesinde daha önce de değindiğimiz gibi; 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'yi de etkilemesi, Sovyetler'de planlı kalkınma denemesinin başarıya ulaşması ve kapitalist ülkelerde de devlet müdahaleciliğinin planlı şekilde yürütülmesi düşüncesinin yaygınlaşması önemli rol oynadı.

b. Planın Mali Portresi ve Finansmanı Sorunu

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, o günün koşulları içerisinde oldukça yüksek bir mali portre yaratmaktaydı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın mali yapısı teklif edilen işlerle şöyleydi⁷:

Pamuklu sanayi	18.568.000
Kendir Sanayi	1.700.000
Kamgarn Sanayi	1.600.000
Demir Sanayi	10.000.000
Bakır (%55) Sanayi	550.000
Kükürt Sanayi	150.000
Sellülöz Sanayi	1.025.000

⁵ Falih Rıfki, **Yeni Rusya**, Ankara 1931.

⁶ Vedat Nedim Tör, "**Millet İktisadiyatı**", Kadro, II.Kanun 1932, sayı: 1, s. 14.

⁷ Afet İnan, **a.g.e**, s. 141.

Kağıt Sanayi	3.790.000
Sun'î İpek Sanayi	490.000
Porselen Sanayi	800.000
Kimya Sanayi	
a) Zaç yağı	550.000
b) Süperfosfat	400.000
c) Sudkostik ve klor	1.410.000
<u>Talebe Tahsilatı</u>	<u>500.000</u>
	41.553.000 T.L

Bundan başka İş Bankası tarafından yapılacak fabrikalardan:

Sömikok	1.000.000
Cam ve Şişe	1.250.000
<u>Kükürt</u>	<u>150.000</u>
	2.400.000 T.L

Rusya'dan getirilebilecek olanlar ile bunların kıymetleri ise⁸:

Kayseri	2.790.000
Nazilli	2.320.000
Kombina III	2.755.000
Kendir	970.000
<u>Santraller (tahminen)</u>	<u>1.500.000</u>
	10.515.000 T.L

Plana göre yatırımların 41.553.000 liralık bölümü Sümerbank tarafından gerçekleştirilecek, 2.400.000 liralık bölümü İş Bankası tarafından yerine getirilecektir. Sümerbank yatırımlarının 10.515.000 liralık bölümünün Sovyet Rusya'dan sağlanması öngörülmüştür. Buna göre, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın mali portresi 43.953.000 liraya baliğ olmaktadır. İleride de bahsedileceği üzere Sovyet Rusya'dan 16 milyon liralık kredi sağlandığı dikkate alındığında, bu kredinin

⁸ Afet İnan, a.g.e, s. 142.

10.5 milyonu Sümerbank'a verilince, kredinin taksit ödemeleriyle birlikte devletin bu kuruluşa beş yıl içinde yıllık olarak verdiği miktar 6 milyon lirayı bulmaktadır. Yine, ilke kararı olarak, Sovyet kredisinin 6 milyon liralık bölümünün ileride demir ve elektrifikasyon işlerinde kullanılması düşünülmüştür. Bütçesi Sümerbank tarafından karşılanacak olan Mesleki tedrisat bölümünde ise, planın başarı ile uygulanabilmesi için uzman bir kadronun yüksek mühendis, teknisyenler, ustalar ve yetişmiş işçiden oluşması gerekiyordu. Ticari tedrisat ile de ülke ihtiyacına göre gelişmekte olan ticari, teorik ve pratik bilgilerle dolu kişilerin yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Gerekirse bunların yurt dışına gönderilmesi düşünülmüştü⁹.

Bir yandan 1929 Krizi'nin batılı ülkelerde tehlikeli boyutlara ulaşmış olması, bir yandan da Osmanlı borçlarını ödeme şeklinde çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle Türkiye'nin dış ülkelere özellikle de İngiltere ve Fransa'dan kredi sağlama olanağı yok gibiydi. Çeşitli yabancı firmalardan bazı imtiyazlar karşılığı kredi sağlanması girişimlerinden de anlamlı bir sonuç elde edilemedi. Dönemin Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu Osmanlı borçları ile ilgili anlaşmazlıkta taraf olmaması nedeniyle Birleşik Amerika'ya giderek yeni kredi olanakları araştırdı. Gezinin ana hedefi; yabancı sermaye ve kredi sağlamak, kriz nedeniyle kapanan tekstil fabrikalarından bazılarını uzun vadeyle ve ucuz fiyata satın almaktı. Birleşik Amerika sermaye çevreleri kendileri taraf olmasa bile, devam eden Osmanlı borçları anlaşmazlığının çözümlenmesini bekledikleri için Türkiye'ye sermaye sağlama noktasında yardımcı olmadılar.

c. Birinci Beş yıllık Sanayi Planının Hedefleri

1930'dan itibaren birtakım ön çalışmaları yürütülen, 1934 yılından itibaren de uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı, etkileri 1933 yılından sonra görülmeye başlanan 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nde Ankara'daki yeni politika arayışlarının bir sonucudur¹⁰.

Planlı kalkınmanın ortaya çıkmasında ki diğer etkenleri ise şöyle sıralayabiliriz¹¹:

- a. Toplumun bütün kesimlerinde çalışan kişilere iş sağlamak

⁹ Afet İnan, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranı'nda Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ Yayınları, Ankara 1977, s. 3.

¹¹ Mustafa A. Aysan, **Atatürk'ün Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği**, s. 11.

- b. Hızlı ve dengeli sermaye birikimini sağlamak
- c. Dış ödemeler dengesini sağlamak
- d. Dengeli gelir dağılımını sağlamak
- e. Enflasyonsuz yüksek kalkınma hızına ulaşmak
- f. Bölgearası gelişmişlik farklarını gidermek
- g. Özel girişimin gelişmesine öncülük etmek
- h. Hızlı teknolojik gelişme için yabancı sermaye ile işbirliği yapmaktır.

BBSYP'nin amacı, Ekonomik kalkınmayı arttıracak sanayi dallarındaki üretimin artırılmasıyla ithalatın mümkün derece azaltılmasıdır. Bu planla büyük ve temel sanayilerin kurulması ele alınmıştır. Özel girişimin yatırımları, altyapı, sağlık, eğitim ve tarım sektörü plana dahil edilmemiştir. Plan, bugünkü anlamda uygulanan bir plan olmayıp sanayileşmeye yönelik tek yanlı plandır. Yatırım yapılacak alanların seçiminde ve miktarında iç kaynaklardan çok dış kaynaklar etkili olmuştur¹².

Planda, “.. büyük ve amme yararına olan kuruluşlar hükümet eliyle ve planlı bir şekilde yapılması özel teşebbüs ise, milli sermayeyi israf etmekten kaçınmak ve milli menfaatlerimizin ahenkli bir şekilde yürümesi için, Devletin yol gösterici ve koruyucu olması¹³ belirtilmektedir.

BBYSP hammaddeleri ülkemizde yetişen veya şimdilik yetişmemekle birlikte kısa vadede ülke içinde yetiştirilmesi mümkün görünen kolları hedef almıştır. Kurulması planlanan sanayii kollarının üretim kapasitesi de kükürt, gülyağı, sünger hariç olmak üzere ülke içi tüketim miktarıyla orantılıdır.

BBYSP'nin Esasları:¹⁴

- Ele alınan sanayi dalları, hammaddeleri ülkelerde bulunan ya da gelecekte temin edilebilecek sanayi dallarıdır.
- Kurulması düşünülen sanayi dalları büyük sermaye ve teknik güce ihtiyaç duyduğundan bunların kuruluşları devlete bırakılmış.
- Kurulması düşünülen sanayi dallarının üretim hacimleri (kükürt, gülyağı ve sünger) yurt içindeki taleple orantılı olacaktır.

¹² **Sümerbank**, Sayı: 13, Ankara 1938, s.10-11.

¹³ Afet İnan, **a.g.e**, s. 17.

¹⁴ Afet İnan, **a.g.e**, s. 16; Tezel, **a.g.e**, s. 270.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı beş ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

A- Mensucat sanayii : Pamuk, kendir, yün.(Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya’ da iplik ve dokuma Iğdır’ da iplik fabrikası. Kastamonu’ da kendir, Bursa’ da kamgarn sanayi –Merinos)

B-Maadin sanayii :Demir, sömükök kömürü, kömür müştekatı, bakır, kükürt. (Karabük’ te demir sanayii, Keçiborlu’ da kükürt sanayii, Zonguldak’ ta sömükök sanayii)

C-Selüloz sanayii :Selüloz, kağıt ve karton, suni ipek. (İzmit’ te kağıt ve selüloz sanayii, Gemlik’ te suni ipek sanayii)

D-Seramik sanayii :Şişe, cam ve porselen. (Kütahya’ da seramik İstanbul’ da şişe-cam sanayii)

E-Kimya sanayii :Zaç yağı, klor, sudkostik, süper fosfat. (İzmit’ te zaçyağı ve süper-fosfat, İzmir’ de klor ve sudkostik, Isparta’ da gülyacağı fabrikaları.)¹⁵

O sıralarda Şeker sanayinde özel girişim yoluyla bir yapılanmaya gidildiğinden (Uşak ve Alpulu Şeker Fabrikaları’nın açılması: 1927) Plana dahil edilmemiştir.

İktisat Vekili Celal Bayar, beş senelik sanayii programının tatbikinde görülen hedefler hakkında “memleketi sanayileştirecek olan beş senelik sanayi programında hedef itiaz edilen esas gaye, iptidai maddeleri memleket dahilinde yetişen sanayii korumak ve aynı zamanda bu iptidai maddelerin kurulacak fabrikalarda istihlakını temin etmektir” demiştir¹⁶.

d. Sovyetler Birliği’nden Kredi Sağlama Girişimleri

Sovyetler’in plan uygulamasındaki başarısı Türkiye’nin bu ülkeye ilgisinin artmasına yol açmıştı. 1930 yılı sonlarında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Sovyetler’e bir inceleme ziyaretinde bulundu. Geziye katılanlardan Falih Rıfki Atay, heyetin dönmesinden bir süre sonra da Moskova’da kalarak incelemelerine devam etti. Yurda döndükten sonra Atatürk’ün yurt gezisine de katılan Atay’ın, yurt içinde ve dışındaki izlenimleri politikaların oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.

¹⁵ Afet İnan, **a.g.e**, s. 13; Sanayi ve Ticaret Odası Dergisi, Sayı. 11, s. 462; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1976, s. 417.

¹⁶ **Ayn Tarihi**, 1-30 Haziran 1934, sayı. 7, s. 96.

Sovyetler Birliği'ne 25 Nisan – 10 Mayıs 1932 tarihleri arasında, Başvekil, Hariciye Vekili, CHP Katibi Umumisi, bazı milletvekilleri, gazeteciler ve aralarında, Sanayii Umum Müdürü Ahmet şerif Önay, İktisat Vekaleti müşavirlerinden Kamil İbrahim, Uşak şeker Fabrikası Müdürü Remzi ve Kumaş Fabrikası Müdürü şevket Turgut'un da bulunduğu bir grup mütehasıstan oluşan bir heyet, yeni bir inceleme gezisine gitti. Heyet Sovyetler'in önemli liderleri ile görüşmeler yaptı. Odesa, Moskova ve Leningrad'da bazı kurumları ve fabrikaları ziyaret etti. Heyetten bir grup Sovyet Devlet Planlama Komisyonu'yla görüşerek Sovyet ekonomisinin genel ilkeleri ve planlama çalışmaları hakkında bilgi aldı. Özellikle planın son uygulama yılı olan 1932'de plan hedeflerinin çoğuna, öngörülen sürelerden önce ulaşılmış olmasının Türk Heyeti'ni çok etkilediği nakledilmektedir.

Sovyet gezisinin en önemli sonuçlarından biri ve belki de en önemlisi Sovyetler'in, sekiz milyon altın dolarlık (16.000.000 TL) faizsiz kredi açmasıdır. Kredinin 20 yıl süreyle mal ihracatı şeklinde ödenecek olması da ayrı bir avantajdır. Böylece Türkiye, ekonomik atılım için aradığı paranın önemli bir kısmını bulmuş oluyordu. Kredinin sağlanması üzerine Başvekil beraberindeki uzmanlara derhal bir emir vererek Sovyetler'in Türkiye'ye ne gibi sanayi makineleri verebileceğini, özellikle de tekstil makinelerinin imal ve üretim özelliklerini, incelemelerini istemiştir.

Heyetin geri dönmesinden sonra araştırma yapmak üzere Sovyetler'de kalan ve 70 adet kuruluşu inceleyen uzmanlar grubu, Sovyetler'de ağır sanayinin çok ilerlemiş, yün ipliği ile bazı özel makineler haricinde tekstil endüstrisinin de bir hayli gelişmiş olduğunu gözlemleyerek, Türkiye'de tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinelerin %90'ının Sovyetler'den alınabileceği kanısına varmışlardır. Uzmanlar ayrıca Türkiye'ye gönderdikleri bir raporda ölkemizde hangi mamullerin imalatına ihtiyaç olduğu ve memleketin şartlarına en uygun nerelerde, hangi vasıflarda ve büyüklükte kurulması gerektiği konusunda araştırma yapmak üzere Sovyet uzmanlarının da Türkiye'de inceleme yapmasını önermişlerdir. Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği, Türk uzmanlara, Türkiye'ye sanayi alanında yol göstermek için çalışma yaptıklarını, milli savunmaya öncelik vererek bu konuda da ağır sanayinin kurulması gerektiğini söylemişlerdir. Türk uzmanlar da tekstil ilk sırada olmakla

beraber, kimya ve metalurji sanayi için de uzman istenmesini Türk Hükümeti'ne tavsiye etmişlerdir¹⁷.

1. Sovyetler Birliği ile 8 Milyon Dolarlık Kredi Anlaşması:

Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri ittifadı hükümetleri arasında yukarıda bahsi geçen sekiz milyon altın dolarlık kredi anlaşmasının 21 ikinci kanun 1934'te Ankara'da imza edilen protokol¹⁸ ile munzam zabıtnamenin¹⁹ metni şöyledir:

Madde 1 - Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti, Türkiye hükümetine sanayiinin kurulması ihtiyaçları için muhtelif nevide makine teçizatını kredi ile vermeği ve projeler tanzimini, makinelerin kurulmasını, mütehassısların hazırlanmasını ve tesisat için diğer bütün teknik iş müşareketini deruhte etmeğe muvafakat eyler.

Yukarıda sayılı işlerin ücretlerini ihtiva eden ve on birinci Maddede gösterilen masrafları ihtiva etmeyen bu kredi, doların Amerika'da kabul edilen altın miktarına göre, ceman 8 milyon altın Amerika dolarına baliğ olur. “ Bir dolar, 0,900 ayarında 25,80 bugday altın”

Madde 2 – Birinci maddede gösterilen ve Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ittifadı hükümeti tarafından Türkiye Cumhuriyeti hükümetine verilen kredi faiz getirmeyecek 20 senede ödenecektir.

Madde 3 – Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı tarafından Türkiye Cumhuriyetine verilen kredinin tahakkuku için iki hükümet hususi teşekküller yani : Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, idare merkezi Ankara'da bulunacak bir Türk hükmi şahsı ve Sosyalist Sovyet İttihadı hükümeti de idare merkezi Moskova'da bulunacak bir Sovyet hükmi şahsı ihdas irae edeceklerdir.

Bu hükmi şahıslar mütkabilen diğer akit taraf arazisinde kendi mümessillerini bulundurmağa salâhiyettar olacaklardır. Bu hükmi şahıslar Sosyalist Sovyet

¹⁷ Yılmaz Kuzucu, **Türkiye'de Devletçilik Döneminde Planlı Kalkınma Deneyimi: 1933-1936 Uygulamaları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim DÂli İktisat Tarihi Bilim Dalı 2002, s. 61-63.

¹⁸ **Hakimiyeti Milliye Gazetesi**, sayı: 4491, 22 İkincikanun 1934, s.1.

¹⁹ Düstur, C. 15., Ankara Başvekalet Matbaası, s. 475-482; **Hakimiyeti Milliye Gazetesi**, sayı:4541, 13 Mart 1934, s. 1,6.

Cumhuriyeti İttihadı hükümeti tarafından işbu protokolün ihtiva ettiği umumi ahkam esasatı dahilinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine verilen krediye mahsup edilecek muhtelif nevi teçhizat hakkında aralarında hususi mukaveleler aktine mezun olacaklardır.

Madde 4 – Bu protokolün üçüncü maddesine tevfikan Türk hükümeti tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınan teşekkülün siparişleri vaktinde vermesi şartile birinci maddede gösterilen makine teçhizatının tamamen teslimi protokolün meriyete girdiği günden itibaren dört senelik bir müddet zarfında yapılacaktır. Son siparişin yukarda gösterilen dört senelik müddetin inkızasından en geç 18 ay evvel verilmiş olması şarttır.

Madde 5 – Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri hükümeti tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınan teşekkül, senede iki defa 30 Haziran ve kanunuevvel tarihlerinde geçmiş altı aylık müddet zarfından teslim edilen eşyanın ihbarnamesini Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınan teşekküle gönderecektir. Bu ihbarnamenin tarihinden itibaren bu siparişlere meteallik 20 senelik kredi işlemeğe başlayacaktır.

Madde 6 – Teslim edilen teçhizatın faturaları dolar üzerinden yapılacak ve her fatura her defasında şu kaydı ihtiva edecektir. “ Dolar, sterlin lirasının şu kadar eczasına muadil olup-Londra borsasında o günkü kursu- buna nazaran faturanın tanzimi günü Londra piyasasındaki fiatına göre şu kadar altına muadildir.”

Madde 7- Türkiye Cumhuriyeti hükümetince sureti mahsusada irae edilen teşekkül tarafından, bu protokolün beşinci maddesinin birinci fıkrasında mezkur ihbarnamenin alınmasından itibaren 15 günlük bir müddet zarfında Türkiye Hükümeti veya onun tarafından bu maksatla mezun kılınan vekalet, Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetine veya onun tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınan teşekküle ihbarnamede gösterilen teslimata ait tediyeleri icra taahhütnamesini tevdi edecektir.

Bu maddeye göre Sovyetler tarafından teslim edilecek olan malzemeye karşılık Trükiye tarafından verilmesi gerekli tahütnamelelerinin bir itilafıyla tesbir

edilmesi için Hariciye Vekilliği III. Daire Şef Vekili Muhittin Raşit Palsaya görev verilmişti²⁰.

Madde 8 – Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti tarafından verilen teçhizat Türkiye Cumhuriyeti hükümetine veya Türk Hükümeti tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınmış olan teşekküle Karadeniz Sovyet limalarında “Fob” teslim edilecektir. Karadeniz Sovyet limanından Türkiyede gideceği yere kadar sevk masrafı Türkiye Cumhuriyeti hükümetine ait olup Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümetince açılan krediye dahil değildir.

Madde 9 – Bu protokol hükümleri mucibince sovyet eşyasının teslimatı, kezalik bu protokolün beşinci maddesinin üçüncü fıkrası mucibince Türk mallarının ihracatı safi muvazene haricinde icra edilip Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri ittihadı arasındaki ticari muvazenenin hesabında nazarı itibare alınmaz.

Madde 10 – Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri ittihadı hükümeti kredi hesabına yalnız Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadında imal edilen teçhizatı verir. Türk hükümeti şu veya bu sanayiinin kurulması ihtiyaçları için sovyetler tarafından verilen listeye göre Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadında imal edilmeyen teçhizat parçaları satın almak ihtiyacında bulunduğu taktirde bu mübayaalar bizzat Türk hükümetince diğer memleketlerden ve Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı tarafından açılan kredi harici olarak icra edilecektir.

Madde 11 – İki hükümet tarafından bu maksatla sureti mahsusada mezun kılınan teşekküller arasında teknik iş müşareti, taharriyat işleri, makinelerin kurulması, Türkiyeye sovyet mütehasısları gönderilmesi hususunda aktedilen mukavelelerin icrası için sovyetler tarafından Türk arazisinde yapılan masraflar derhal nakten ödenecek ve Ssyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti tarafından açılan kredi hesabına geçirilmeyecektir.

Madde 12 – Üçüncü maddede gösterilen hükmi şahıslar arasında aktedilen mukavelelerin icrası sırasında hadis olabilecek ihtilaflar Türkiye Cumhuriyeti İttihadı Ticaret Halk Komiserliği veya işbu protokol hükümlerine tevfiikan iki tarafça bu maksatla mezun kılınan şahıslar arasında uyuşularak tesviye edilecektir.

²⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 431-441, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 51.10.3, Tarih: 16.02.1935.

Madde 13 – Bu protokol tasdik edilecek ve her iki tarafça tasdikinden itibaren meriyete girecektir.

Ankara’da 21 kanunusani 1934 tarihinde iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

Munzam zabıtname,

8 milyon Amerikan dolarlık kredinin tahakkukuna dair Türkiye Cumhuriyeti ve Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümetleri arasındaki protokolu imza ederken iki hükümetin aşağıya imzalarını koyan salahiyettar murahhasları atideki hususları kararlaştırmışlardır:

1 – Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti tarafından verilen kredinin, Türkiye hükümeti tarafından altı aylık taksitlerle Türk lirası olarak protokolünün altıncı maddesinin ikinci fıkrasına tevfiikan hesap edilerek yapılacak tediyesi için protokolda derpiş edilen tarz, Türk lirasının hali hazırdaki serbest piyasa rejimi devam ettiği müddetçe meriyette kalacaktır.

2 – Hali hazır vaziyeti değiştiği takdirde Türk hükümeti aşağıdaki şartlar dairesinde Türk malları teslimi suretile taahhütlerini ifaya ve krediyi itfaya muvafakat edecektir²¹.

a. Sovyetler Birliği ile İmzalanan Kredi anlaşmasının T.B.M.M’de Tartışmaları:

Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri itttihadı hükümeti arasında sekiz milyon Amerikan dolarlık kredinin tahakkukuna dair aktolunan protokolün tasdiki kanun layihasının T.B.M.M heyeti umumiyesinin 12 Mayıs 1934’teki²² müzakeresinde İzmir mebusu Halil Bey söz alarak;

“Eskiden Türk ve Rus milletleri husumet havası içinde yaşarlardı. Bu defa ise bunun aksine olarak büyük bir dostlukla elele vermiş bulunuyorlar ve hiç şüphesizdir ki bu, iki milletin güzel bir siyasetidir. Bu protokol de bu siyasetin güzel bir eseridir. Yalnız bendeniz bir noktadan endişem var. Eğer bu endişem şahsıma ait kalsaydı kürsüye gelmek için izin istemezdim. Fakat bir çok vatandaşlarda da böyle bir endişe olduğu için burada hükümet namına tatmin edici izahat verilmesini istemek için söz almış bulunuyorum. Sovyetlerin son kongresinde verilmiş olan rapor ecnebi

²¹ Düstur, C. 15., Ankara Başvekalet Matbaası, s. 475-482.

²² **Hakimiyeti Milliye Gazetesi**, sayı: 4595, 13 Mayıs 1934, s. 1,5.

gazetelerde neşredilmiştir. Bu raporun sanayiye ait olan kısmında yüzde 70 konstruksiyon, yüzde 25 de istihlâkât sanayi olarak belirtilmiştir. İstihlakat fabrikalarımızdan çıkardığı eşya keyfiyeten düşüktür. Bu fabrikalar fazla zaiyat verdiği için maliyet fiyatları yüksektir. Onun için bu durumu iktisat vekili beyefendinin nazarı dikkatine arz ediyorum ve cevaplarına inhizar ediyorum”.

İktisat Vekili Celal Bey de, Halil Beye verdiği cevapta demiştir ki: “Yapacağımız her işin faydalı ve kârlı olmasını esas prensip olarak kabul ettik. Her hangi bir işi memleketimizde sadece vücuda gelsin diye yaptırmak niyetinde değiliz. Açtığımız işin rasyonel olması esas prensibimizdir ve bu firkamızın programında da mevcuttur. Rentabilite hesapları tutulmayan herhangi bir san’at şubesini memleketimizde kuracak olursak ilanihaye müstehlikleri buna bağlamış ve haraçgüzar yapmış oluruz. Böyle bir niyetimiz yoktur. Ruslarla yaptığımız bu mukavelede sekiz milyon dolarlık bize mal kredisi açılmaktadır. İlk münasebetimiz, kendileriyle vücuda getirdiğimiz tekstil fabrikalarının makineleri üzerindedir. Kendileriyle bu mukavelenin tetkiki esnasında esaslı bir surette konuştuğumuz gibi makinelerin tesellümünde bizim için ne şekilde rasyonel olacağını da görüşmekteyiz. Bu noktaya bilhassa dikkat ediyoruz. Yaptığımız mukavelenamede de görülüyorki biz mutlak mal almak mecburiyetinde değiliz. İş ve hesabımıza elverdiği takdirde alacağız. Bu mukavelenamenin esas mahiyeti bir dostluk nişanesi olduğuna göre dostlarımızın da bize yaramayacak malı vereceklerini asla düşünmüyoruz. Fakat buna rağmen: “Dostluk kantarla alışveriş miskalle”dir. Bundan sonra söz alan Kocaeli mebusu Sırrı Bey, layihanın esbabı mucibesinde hükümetin bu protokolün siyasi sahadaki sıkı dostluğun iktisadi sahada da inkişafına hizmet edeceğini bahsetmiş bulunduğunu, bu mevzuun gayet samimi bir şekilde cereyan ettiğini ve Sovyet Hükümeti’nin bize 20 senede ödenmek üzere faizsiz 8 milyon dolarlık kredi açtığını, buna mukabil makine, malzeme, alet edevat getireceğimizi, bu makinelerin getirilmesinden doğacak sanayi inkılabının vereceği faydaların nihayeti olmadığını kaydettikten sonra, bunun hüsnü niyetle dolu alakaya bir misal olduğunu, binaenaleyh Türk necabet ve asaletinin bu hassasiyete karşı memnuniyetle mütehassis olması icabettiğini söyliyerek son zamanlarda Moskova’da Kremlin sarayında askeri heyetimize ve tayyarecilerimize gösterilen hüsnü kabul ve büyük alakadan memnuniyetle bahsetmiştir²³.

²³ **Aynı Tarihi**, Sayı 6, Mayıs 1934, s. 13.

2. Sovyetler Birliği Yardımıyla Kurulan Fabrikalar:

a. Kayseri Mensucat Sanayi:

1. Kayseri Fabrikası'nın Kuruluş Yeri ve Fabrika Binasının

Özellikleri:

Sümerbank tarafından Kayseri'nin kuzey tarafında demiryolu istasyonuna çok yakın bir yerde, Karpuzatan adındaki su alanının yakınında ve Kayseri'yi Boğazlıyan'a ve Yozgat'a bağlayan şosenin hemen kenarında, 345.920 metre bir arazi istimlak edilerek fabrika yeri olarak tespit edilmişti.

20 Mayıs 1934'te temel atma töreniyle başlayan fabrika binasının oluşumu yedi kısımdan ibaretti:

1. Kumaş dokuma kısmı (asıl fabrika)
2. Mamul ve gayrimenkul ambarı
3. Tamir atelyesi
4. Kuvvei muharrike santrali
5. Su deposu
6. Kimyevi tasfiye binası
7. Su kuyuları ve tulumba dairesi
8. Bu yedi kısmın inşaatı, mukavele mucibince tam sekiz ayda bitecektir. İhale 8 Nisan 1934 tarihinde yapılmış, mukavele 10 Nisan 1934 tarihinde imzalanmış ve fiilen işe 20 Nisan 1934 tarihinde başlanmıştır²⁴..

Fabrika binası, 232 metre boyunda, 143 metre genişliğinde ve 9,15 metre yüksekliğindedir. Fabrika için en önemli meselelerden bir tanesi de, fabrikanın içine güneş, doğrudan doğruya nüfuz ve tesir etmemiştir. Rusya'daki mütehassızlar tarafından tertip olunan planda bu durum en başta olarak dikkate alınmış ve pencereleri tamamen kuzeye doğru olmak üzere bir çatı usulü bulmuşlardı.

Sovyet fabrikalarına ısmarlanmış olan Kayseri büyük mensucat kombinasının tesisat ve techizatı hazırlanmış ve sevkiyata başlanmıştır²⁵. Gümrükte karşılaşılan sorun nedeniyle ve işin aciliyeti nedeniyle Türkstroy idaresinden satın alınarak

²⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı 8, Ağustos 1934, s. 18.

²⁵ **Vakit**, 5 Birinciteşrin 1934, s.2.

getirilmiş olan makine, alet ve edevata Teşviki Sanayi Kanununun vermiş olduğu makine muafiyetinin temini için talimatnamenin istediği faturalar elde edilemediğinden gümrük beyennamelerinin bu defaya mahsus esas tutulması gerektiği hakkında karar çıkartılmıştı²⁶.

Türkstroy Kayseri dokuma tezgahları için Sovyet makine tezgahlarından ilk parti olarak 6200 ton makina vermiş daha sonra bu miktar 10 bin tona çıkmıştır. Fabrikaları işletecek olan ilk büyük elektrik makinası daha önceden gönderilmişti. Yapılmakta olan santral binasının bitmesini takiben de makineler kurulmuştu²⁷.

Günde 6000 kilovat elektriğe sahip olan bu makinalar dahi Rusya'da hazırlanmış ve mütehassısları tarafından montajı yapılmıştı. Bu sayede en büyük santralin burada olacağı ve buradan Kayseri civarı dahil aydınlatmadan yararlanacağı düşünülmüştü²⁸.

Bu büyük ve modern fabrikanın, senede otuz milyon metre pamuklu ihtiyacının mühim bir kısmını karşılayacağı düşünülmüştü. Kuvveti harekete geçiren buhar turbinile 2300 kilovat kudretinde olacak olan bu fabrikanın iplik dairesinde 33000 iğ, dokuma dairesinde de 1080 otomatik tezgah çalıştırılmıştı²⁹. İşletme işi için bürolarla ambarlar, ikametgahlar da yapılmıştı. Lazım olan su, iki buçuk kilometre uzaktaki membalardan kaptaj sureti ile sağlanmıştı. Yalnız atelyelerin iyi işlemesi değil, aynı zamanda işçilerin refahı hususunda da her şey düşünülmüştü. Fabrikada oluşturulan bir mektep, bir stadyum ve ipodrum işçilerin tahsil ve spordan faydalanmalarını sağlamıştı³⁰.

Sovyet mühendisleri tarafından hava tazyikiyle pamuk nakleden demir boruları ve diğer otomatik vasıtaları kurulmuş kurma işinde kendilerine Türk işçileri de yardım etmişlerdi. Fabrikaların düğmehane dairesi de ikmal edilmiştir. Burada düğme işinde kullanılacak aletlerden bir kısmı Sovyet Rusya'dan gelmişti.

²⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 57.64.11, Tarih: 01.08.1935..

²⁷ Cumhuriyet, Sayı: 3839, 22 İkincikanun 1935, s. 6.

²⁸ Ayın Tarihi, Sayı: 8 Ağustos 1934, s. 28.

²⁹ Ayın Tarihi, Sayı: 6, Mayıs 1934, s. 80; Siyasal Yedigün, Ankara 1935, Sayı 27 s. 3-4.

³⁰ Ayın Tarihi, Sayı: 31 Haziran 1936, s. 276.

2. Fabrika'nın Temel Atma Töreni:

20 Mayıs 1934 tarihinde Başvekil İsmet Paşa Hazretleri, Nafia Vekili Ali, İktisat Vekili Celal Beyefendi ve halkında katılımıyla fabrika binasının temel atma töreni yapılmıştı. Bu sırada inşaat müteahhidi Abdurrahman Naci ve betonarme mütehassısı Arif Hikmet Beyler Başvekil İsmet Paşa'nın bir sualine cevaben fabrika binasının taahhüt edilen müddetten evvel behemehal ikmal edileceğini ayrıca vaat ve taahhüt etmişlerdi³¹. İsmet Paşa temel atma merasiminde toplanan halka:

“Dokuma sanayi bizim inkişafımız için büyük bir mevzudur. Her memleket az çok büyük sanayie bundan başlamıştır denilebilir. Fakat bizim dokuma sanayinde elde edeceğimiz neticeler dokumacılığa yarıyan yerli maddeleri aynı zamanda yetiştiren zırai şeraite malik olduğumuz için iki misli istifade temin edecektir. Bu büyük mevzuda dokuma fabrikalarının tesisi işinde Sovyet sanayi ile teşriki mesai etmiş bulunuyoruz. Sovyetlerin bu fabrikaları kurmak için kendi memleketlerinde yapılan bir işten daha ziyade dikatli ve temiz olduklarını görmek bizi cidden memnun ve mütehassız etmektedir. Bu eser, hem Türk-Sovyet dostluğunun bir abidesi hem de yeni kurulan ve bütün dünyanın hayretini celbeden büyük Sovyet Sanayiinin en parlak bir misali olacaktır.”³² demiştir.

Temel atma töreninin olduğu gün Rus Hariciye Komiser muavini M. Krestinski tarafından Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine kutlama telgrafı gelmiştir. Telgrafta:

“Kayseri mensucat fabrikasının temel atma töreni vesilesi ile size ve sizin vasitanızla Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine Türk milli iktisadiyatının takviyesi yolunda bu yeni ve mühim hadiselerden dolayı tebriklerimi arz ederim. Bu hadise aynı zamanda Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti İttihadı hükümeti ile Türkiye hükümeti arasındaki iktisadi teşriki mesainin ve bu iki büyük komşu Millet arasındaki sarsılmaz dostluğun verimliliğine parlak bir delilidir” deniyordu.

Aynı gün Ağır sanayi komiseri M. Karanoviç tarafından da İktisat Vekili Celal Bey'e şu telgraf gelmiştir:

³¹ **Ayın Tarihi**, Sayı 8: Ağustos 1934, s. 29.

³² **Ayın Tarihi**, Sayı 6: Mayıs 1934, s. 16.

“Kayseri pamuklu mensucat fabrikasının temel atma merasimi münasebeti ile Türk sanayinin inkişafından dolayı tebriklerimi arz ve bu hususta muvaffakiyetlerinizi temenni ederim”³³

3. Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Ülke Ekonomisine Katkıları:

1929 yılında mali ve iktisadi siyasetimizi tetkike davet edilen Almanyalı uzman Müller'in raporunda, sanayi inkişafına müsait bir vaziyet görmemiş, bütün alaka ve gayretin ziraatin gelişmesine harcanmasını tavsiye etmişti³⁴. İstanbul Sanayi ve Ticaret Odasının daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nin ve son olarak da İktisat Bakanlığı'nın hazırladıkları sanayi raporlarıyla Müller'in raporu çürütülmüş ve sanayi inkişafına geçilmişti.

Fabrikanın açılmasıyla iş istihdamı sağlanmış böylece Kayseri dokuma fabrikasında yarıdan fazlası kadın olmak suretile 1500 kadar işçi çalıştırılmıştır. Senede beheri iki yüz kiloluk 20.000 balya miktarında pamuk işlenmesi düşünülmüştü³⁵.

Kayseri Pamuklu Bez Kombinasyonu senelik umumi üretim, geceli gündüzlü çalışmak şartı ile 30.500.000 metre kumaş çıkaracağı hesaplanmış bu nedenle de köylüden her sene alacağı pamuğun miktarını beş buçuk milyon kilo olarak tespit edilmişti³⁶. Bu beş buçuk milyon kilo pamuğu, bir haftalık pamuk fiyatı vasatısına göre (birinci sene vasatısı 40 kuruş) hesap edilince, tarım ekonomisinde ulusal endüstrinin bu gösterişli fabrikasından akacak değer toplamı, iki milyon ikiyüz bin lirayı bulacağı görüşünde fikir birliğine varılmıştı. Bu, tarım ekonomisinin iki milyon yükselmesi, alım kabiliyetinin yükselmesi, köylünün tediye kabiliyetinin artması anlamına gelmekteydi. Yani köylünün bu nisbette endüstri mallarına olan talebi artacak ve bundan başka mühim olarak devletin vergi kaynaklarını canlandıracaktı³⁷.

Bu ve bu gibi fabrikaların kurulması ile kazanılacağı düşünülen faydaları kısaca saymak gerekirse: 20 milyon Türk'ün giyinmesi için her sene yabancılara verilen milyonlarca lira memlekette kalacaktır. Az para kazanarak satıp, çok para

³³ **Ayn Tarihi**, Sayı 6, Mayıs 1934, s. 18.

³⁴ **Ayn Tarihi**, Sayı: 6, Mayıs 1934, s. 81.

³⁵ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Birinciteşrin-İkinciteşrin 1935, No: 10-11, s. 291.

³⁶ **Ulus**, sayı: 5077, 15 Eylül 1935, s. 5.

³⁷ **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1935, sayı 4069, s. 8.

vererek mamul halde satın alınan ham maddeleri ülke içerisinde kullanma fırsatı doğmuştur. Nakil vasıtaları ise, fabrikalara ham madde, yakıt ve fabrikalardan memleketin diğer taraflarına mamul eşya taşınması planlanmıştır³⁸.

4. Kayseri Fabrikası İşçi Mektebi:

Kayseri fabrikasında çalışacak olan mühendisler ve uzman amale ekipleri Rusya fabrikalarında stajlarını yapmak üzere bulunmuşlardı³⁹.

Fabrikanın bütün ustaları Moskova mensucat usta pilot okulunda yetiştirilmiş ve Sovyet fabrikalarında bilfiil ustalık yapmak suretile stajlarını ikmal etmişlerdi. Kayseri mensucat fabrikaları için Türkstroyun açmış olduğu hususi kurslara devam ederek bunları bitirmiş olan Türk mühendis ve ustabaşlarının mezuniyet merasimi yapılmış, Türkstroy mümessilleri ile, Türkiye sefareti, hariciye komiserliği ve Sümerbank mümessilleri merasimde hazır bulunmuştur⁴⁰.

Fabrikaların montajının yapıldığı kısmın bitişiğinde, altı sınıflı bir okul yapılmıştı. Öğretmen ekibi ise Rusya'da tahsil gören Türk gençlerinden oluşmaktaydı. Okul öğretmenleri, fabrikanın direktörü Şevket Turgut ile Tamirhane şefi Hayrettin ve Dokuma şefi Nurettin Gündüzalp'in daimi nezaretleri altında Moskova mensucat usta numune mektebinde ikmal tahsil ettikten sonra, ZİT enstitüsünde öğretmen kurslarını da ikmal ve İvanova Dokuma fabrikalarında bilfiil dokuma ustalığı ve amale yetiştirme rehberi olarak çalışmışlar ve bundan sonra da bugünkü Kayseri fabrikasının mensucat makinelerinin yapıldığı fabrikalarda, makinelerin montajında çalışmak sureti ile görev almışlardır⁴¹. Bu okul fabrikaya usta ve amale yetiştirmek amacıyla kurulmuştu. Okulda mütehassıslar tarafından hem teorik ders okutulacak, hem de fabrikada bir takım tecrübe makinelerini bozmak ve kurmak gibi derslerin verilmesi planlanmıştı. Bunlardan başka yurt bilgisi, makina kültürü ve spor gibi bilgilerde plana dahil edilmişti.⁴²

Fabrika işçi mektebi, esas itibarile iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlar:

1. İşçi sınıfı
2. Usta sınıfı

³⁸ **Ayn Tarihi**, sayı: 6, Mayıs 1934, s. 83.

³⁹ **Ayn Tarihi**, sayı: 6, Mayıs 1934, s. 82.

⁴⁰ **Akşam**, sayı: 5762, 23 Teşrinievvel 1934, s. 7; **Ayn Tarihi**, sayı 8, I. Teşrin 1934, s.71-72.

⁴¹ **Endüstri**, Sayı:4, 1 nci kanun 1935, s. 5.

⁴² **Cumhuriyet**, sayı: 3910, 6 Nisan 1935, s. 6.

Bu sınıflar: Tarakçı kursu, Cer kursu, Bankabroş Kursu, Valer kursu, Dokuma Kursu olmak üzere beş kursa ayrılmıştır.

Buraya ilkokul mezunu ya da daha üst tahsilli talebe alınır. Bu sınıfların ders devresi bir ay olup günde dört saat pratikti. Bundan başka sabahları ayrıca bir saat idman ve spor, ders programı dahilindedir. Bir aylık eğitimden sonra imtihan edilen öğrenciler, okul emrine verilen fabrikadaki makinelerde 15 gün staj yapar, bunun ardından da tekrar imtihan edilerek fabrika emrine verilirlerdi⁴³.

Metot dersleri için Sovyet Rusya’da yeni teşekkül etmiş ZİT enstitüsü metot dersleri programı aynen kabul edilmişti. Teknoloji ve makine dersleri için ise, Moskova Dokuma usta numune okulu programına göre tatbik edilmekteydi. Bunun yanında Sovyet Rusya, en iyi mensucat işçilerinden bir grubu, Kayseri Kombinasi işçilerine öğretmenlik yapmak üzere Türkiye’ye göndermişti⁴⁴.

Mevcut kayıtlara göre mektep bir sene zarfında 1450 talebe yetiştirerek fabrika emrine vermiş ve bu talebelerin ekserisi de fabrikanın yeni ve genç usta muavinleri kadrosunu teşkil etmektedir. Fabrikanın 1936 yılındaki işçi mevcudu 1998 erkek, 65 kadın, 103 kız çocuğundan olup üretim 12500 kilo iplik ve 90000 metre kumaş olmuştur⁴⁵.

5. Kayseri Fabrikası’nın Açılma Töreni

Açılma merasimi için yapılan hazırlıklarda, fabrikanın baştan aşağı bir fotografisi alınıp büyütülerek ve bu resim model alınıp; ipliği, boyası, hatta direzeni bile Kayseri’nin yerli mallarından olmak ve içinde yabancı bir madde bulunmamak şartı ile büyük kıt’ada bir halı üzerine işletilecek ve bu halı fabrikanın açılış günü Kayserililerin bir hatırası olarak Atatürk’e sunulacaktı. Halının üzerinde fabrikanın resmi ile beraber Erciyes’in de umumi bir manzarası bulunacaktı. Halının bu şekilde dokunulması ve muntazam çıkmasını temin için buradaki halıcılar içinden uzman seçilmiş halının işlenmesine başlanmıştı⁴⁶

⁴³ **Endüstri**, Sayı:4, Birinci kanun 1935, s. 4.

⁴⁴ **Cumhuriyet**, sayı 4069, 12 eylül 1935, s. 8.

⁴⁵ **Endüstri**, Sayı:2, Birinciteşrin 1936, s. 45-46.

⁴⁶ **Cumhuriyet**, Sayı: 3938, 4 Mayıs 1935, s. 2.

Açılma töreninde bulunmak üzere Sovyet Rusya'dan gönderilen heyet 14 Eylül günü Çiçerin vapuru ile 14.40'da⁴⁷ İstanbul'a gelmiş ve Galata rıhtımında törenle karşılanmışlardı⁴⁸.

Belediye namına söylev veren Halkevi Başkanı Naci büyük kombinanın altın anahtarlarını getirmiş olan heyete samimi duygularını anlattı ve bu arada Kayseri'ye şeref veren dost Sovyet heyeti ile Karahan'a da saygılarını sundu. Gordiyef fabrikada ki Sovyet mühendisleri ve işçiler adına söylediği Rusça nutkuna Türkçe bayanlar ve baylar hitabı ile başladı. Söylevini gene Türkçe olarak: "Yaşasın Sovyet-Türk dostluğu"⁴⁹ diyerek tamamlamıştı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Ağır Endüstri Komiser vekili Pyatkof Türk basın temsilcileri Perapalas otelinde kabul ederek demiştir ki; "Kayseri fabrikasının projesinin oluşturulmasına, fabrikanın teçhiz ve montajına faal bir surette yardım etmiş olan Sovyet Birliği Ağır Endüstrisini Türkiye'nin bu güzel fabrikasının açılış merasiminde temsil ederken bu Sovyet-Türk dostluğu abidesinin bitirilmiş eserler sırasına girdiğini ve bu eserin, kombinanın yapılmasına birlikte çalışılması için alınan karardan sonra bir buçuk yıl içinde vücud bulduğunu kendi gözümle görmekle bilhassa memnun oldum. Fabrika kurmak işinden başka bir de mühendis ve işçi yetiştirmek sahasında aramızda beraber çalışma vardır. Türk mühendis ve işçileri Moskova'da özel bir okulda staj görmektedirler. İhtiyaç duyulursa, bu sahadaki beraber çalışmanın genişletilmesi ihtimali vardır."⁵⁰

Daha sonra Kayseri'ye fabrikanın açılışı için giden heyet, 17 Eylül günü Kayseri bez fabrikası açmıştı. Saat on da fabrika namına bir işçi bir nutuk söylemişdi. Bundan sonra şehir namına avukat Naci, muallim Şaban, fabrikada çalışan Sovyet işçiler namına Mühendis Kordiyef, kız işçiler namına Şükriye nutuklar söyledi⁵¹.

⁴⁷ **Akşam**, Sayı: 6074, 15 Eylül 1935, s. 1.

⁴⁸ **Cumhuriyet**, Sayı: 4072, 15 Eylül 1935, s. 3.

⁴⁹ **Cumhuriyet**, Sayı: 4074, 17 Eylül 1935, s. 1.

⁵⁰ **Cumhuriyet**, Sayı: 4081, 24 Eylül 1935, s. 4.

⁵¹ **Akşam**, Sayı: 6076, 17 Eylül 1935, s. 2.

b. Nazilli Basma Fabrikası

1. Nazilli Fabrikasının Proje Hazırlıkları, Kuruluş Yeri ve Açılış Merasimi:

1935 yılının Nisan ayında Nazilli fabrikasının projesini hazırlamak üzere yerinde tatikatta bulunmak için Nazilli'ye giden Sovyet uzmanları İzmir yoluyla İstanbul'a dönmüşlerdi. Mühendis, kimyager ve fabrikacılardan oluşan altı kişilik heyet Beyoğlu'ndaki Sovyet dış ticaret mümessilliğinde⁵², Türkstroy'un ikinci müdürü Siglinin başkanlığı altında Ankara'da Sümer Bank heyeti ile birlikte Nazilli Fabrikası ilk projesinin teknik etüdlerini yapmıştı. Bu münasebetle Sovyet heyeti ile Sümer Bank Umumi Müdürü Nurullah Esad ve heyeti arasında ilk projenin etüdlere aid bir protokol imza edilmişti⁵³.

Proje, 1935 yılının Ağustos ayında Türkstroy mühendisleri tarafından bitirilmiş, çalışmaları yönetecek olan Sümerbank delegelerine verilmişti. Fabrikanın oluşumu için hazırlanan projeye göre; Nazilli kombinası 22 hektar alan üzerine kurulması kararlaştırılmıştı. Fabrika, yukarı Nazilli'nin iki kilometre kadar cenubunda ve aşağı Nazilli'nin evlerinin seyrekleştiği yerdedir. Bozdoğanla Nazilli arasındaki büyük şosenin sağ kenarında kurulmuştu. 1934 yılında da fabrikadan şehre ustabaşılar ve mütahitlerin işlerine gidip gelebilmesi ve ürünlerin taşınabilmesi için bir demiryolu döşenmişti⁵⁴. Fabrikanın başlıca iki grubu vardı: İplik ve dokuma-apretür. Kayseri fabrikasında 33.000 iş bulunmasına karşı, Nazilli fabrikasında 28.236 iş vardır. Nazilli fabrikasının dokuma atelyelerinde, Kayseri fabrikasının 1050 tezgahına karşı, 768 tezgah bulunacaktır. Kayseri'ye göre daha az malzeme çıkaracak olan Nazilli fabrikasının yapacağı kumaşlar daha iyi cinstir ve daha çeşitli olması planlanmıştı. Burada ham bezlerden başka madapolam, şerj ve pazen gibi renkli ve basma kumaşlar yapılması projenin içinde yer almaktaydı⁵⁵.

Projenin devamına bakıldığında, Fabrikada dokuma, iplik, boya ve apresör, tamir, depo, kuvvei muharrike, tulumba daireleri kurulması, Fabrikanın su ihtiyacının Menderes nehrinden alınması kararlaştırılmıştı. Fabrikanın kurulduktan sonraki işçi

⁵² **Cumhuriyet**, Sayı: 3883, 7 Mart 1935, s. 2.

⁵³ **Cumhuriyet**, Sayı: 3906, 2 Nisan 1935, s. 2.

⁵⁴ **Endüstri Dergisi**, sayı: 8, Nisan 1937, s. 191.

⁵⁵ **Ulus**, Sayı: 5039, 7 Ağustos 1935, s. 3.

kadrosunun 2500 olacağı ve yılda 1800 balya pamuk işleyeceği hesaplanmıştı. Nazillide çalışmakta olan tohum üretme çiftliği, köylüye pamuğu fenni usullerle nasıl hazırlayacağını ve nasıl işleyeceğini öğreterek fabrikanın işlemeye başladıktan sonraki ham madde ihtiyacını karşılamasını sağlayacaktır. Çiftlikte, 1935 yılında 60 hektar pamuk işlenmiştir⁵⁶.

1935 yılının Ağustos ayında fabrikanın temeli atılmıştı. Temel atma töreni sırasında bir şişe temele konmuş bunun üzerine Celal Bayar mala ile üzerine harç dökmüştü. Nazilli şarbayı B. Emin Bilge ise beş gümüş lira koymuştu. Tören sırasında, Makinelerde, Rusya'da yapılan pazen ve basmalar gösterilmiştir. Direktör B. Fehmi bu örneklerin Nazilli pamuk ıslah istasyonunda yetiştirilip Rusya'ya gönderilen cins pamukların dokunduğunu ve pamukların kalitesinin fabrika ihtiyacını tamamen karşılayacağını denemelerde saptandığını söylemişti⁵⁷.

2. Nazilli Fabrikasının Ülke Ekonomisine Kazandıracakları:

Hükümet, pamuklu meselesini ele almak suretiyle memleketin umumi ihtiyacını karşılamayı düşünürken hususi olarakta basmaya ehemmiyet vermişti. Nazilli'de ki kombina da bu amaçla kurulması planlanmıştı. Nazilli fabrikasının bir diğer özelliği de ilk defa kurulan basma fabrikası olmasıdır. Fabrika, kurulduğu dönem içerisinde yalnız Balkanlar bakımından değil, belki, Avrupa bakımından mukayese edildiği zaman küçük sayılmayacak eserdir.

Yaratacağı işçi istihdamı düşünüldüğünde günde, usta ve diğer büyük memurlar hariç 1300 işçi çalışması, eğer iki ekip olursa bu işçi adedi 2600'e çıkacağı planlanmıştı. Böylece bulunduğu bölge ve çevresine yarattığı iş istihdamı ile belli bir kalkınma sağlamıştı.

Fabrika bittiğinde 6 milyon liraya mal olmuştu. Ayrıca Sümerbank'ta 1,5 milyon liralık bir sermaye koymuştu. Açılışa Atatürk, İsmet İnönü ve Afet İnan'da katılmışlardı⁵⁸. Ege pamuk havzasından 3 milyon liralık pamuk alınması, bununla da 20 milyon metre basma imal edilmesi hesaplanmıştı. Senede 15 bin ton kömür yakacak ve hergün vasatı 2400 işçi çalışacaktı ve ücret olarak 1 milyon lira ödeneceği bütçe hesaplarına konmuştu⁵⁹.

⁵⁶ **Cumhuriyet**, Sayı: 4051, 25 Ağustos 1935, s. 1.

⁵⁷ **Ulus**, Sayı: 506028 Ağustos 1935, s. 1-5.

⁵⁸ **Tan**, 10 İlkteşrin 1937, s. 1.

⁵⁹ **Tan**, 10 İlkteşrin 1937, s. 11.

Nazilli'nin etrafında fabrika projesinden öncede pamuk yetiştirilmekte, fakat çiftçi bunları satacak yer bulamamakta, ucuz, ucuz vermekte idi. Bunun üzerine Tarım Bakanlığı buradaki pamuk istihsalini ıslah için bir istasyon inşa etmiş, bu istasyonun oradakilere çok faydaları dokunmuştu. Sümer Bank, Nazilli ve havalisinde yetişen pamuklardan ne derece istifade edileceğini anlamak için Sovyet Rusya'ya göndermişti. Fabrikanın temel atma töreni yapıldığı gün bu pamuklardan Sovyet Rusya fabrikalarında imal edilen basmalar parti binasına getirilmişti. Nazilli fabrikası kurulduktan sonra ülkeye hizmet edecek yeni bir ödev daha üstlenmişti. Buna göre Anadolu köylü kadınları için fabrika milli bir basma kabul edecekti. Fabrika imalata başladıktan sonra bu tip basma evvela fabrikada çalışan kadınlara giydirilerek yavaş yavaş bütün memlekete giydirilecekti⁶⁰.

Ekonomi Bakanı Celal Bayar 24 Ağustos saat yedi buçukta Nazilli'ye gelmişti. Halkevinde fabrikanın Rusya'dan getirilen planlarını gözden geçirdikten sonra fabrikanın kurulacağı alana gitmiş ve fabrika direktörü ile Sovyet ve Türk mühendisleri tarafından karşılanmışlardı⁶¹. Burada Celal Bayar halkın fabrikanın kurulmasıyla ilgili endişelerine karşılık ve fabrikanın işlemeye başladıktan sonra ülke ekonomisine kazandıracaklarıyla ilgili bir söylevde bulunmuştu. Söylevinde:

“Nazilliler, Sümerbank'ın yaptığı iş herkesin menfaatinedir. Burada kurulacak olan fabrika kimsenin ekmeğini elinden almayacaktır. Civarda el sanatı ile çalışanlar vardır. Onlara yardım edeceğiz. Kendilerine mükemmel boyanmış iplik vereceğiz ve satışlarına yardım edeceğiz. Arzu ettikleri kadar bu müesseseye amele de verebilirler”⁶² demiştir. Söylevinin devamında Biz endüstriyi ziraatin yardımcısı olarak kuruyoruz. Ben serbest fırka vakalarından sonra Nazilli'ye gelmiş idim. O vakit, bana mahsülün para etmediğinden bahsettiniz. O vakit, liberalizm denilen iktisadi sistem bilinerek bilinmeyerek münakaşa ediliyordu. O zaman size mahsülü dışarıya satmak müşkildir dedim. Fabrika yapmak lüzumunu işaret ettim. Bu fabrikayı kendi vesaitinizle kurabilir misiniz dedim. Bunun cevabı menfi oldu. Memleketin başka yerlerindeki gelip te sizin ihtiyacınız için kurarlarmı dedim. Bittabi bu büsbütün imkânsızdı. Bu büyük işi, ancak devlet eline alıp bir gün Nazilliye gelir, fabrikayı kurar, pamuklarınızı alır. Bunun adına devletçilik derler.”⁶³

⁶⁰ Cumhuriyet, Sayı: 4054, 28 Ağustos 1935, s. 7.

⁶¹ Ulus, Sayı: 5057, 25 Ağustos 1935, s. 1.

⁶² Ulus, Sayı: 5057, 25 Ağustos 1935, s. 5.

⁶³ Ayın Tarihi, Sayı 20, 1-31 Temmuz 1935, s. 38.

3. Fabrikada Çalıştırılacak Türk ve Yabancı İşçiler:

1935 yılında Nazilli fabrikası için mütehassıs yetiştirmek üzere Sümerbank tarafından Rusya'ya 50 talebe gönderilmişti. Bu talebeler sanayi mektebi mezunları arasından müsabaka ile seçilmişti⁶⁴. Bir yıl sonra fabrika bittikten sonra burada çalışması için gönderilen Moskova'da mensucat sanayini tahsil eden 69 Türk mühendis ve ustabaşısının diploma tevzi merasimi yapılmış, Merasime Türkstroy Müdür muavini ve Baş Mühendis Ziglin, Türkiye Maslahatgüzarı ve Konsolosu, Dışişleri Bakanlığı temsilcisi ve diğer birçok zevat hazır bulunmuşlardı. Ziglin, merasimi açış nutkunda Türk talebenin teknik tahsilinde elde edilen parlak neticeyi kaydetmiş ve Nazilli Kombinasi vazifelerini başaracakları kanaatiyle Türk mütehassızlarına tevdi olduğunu söylemişti. 69 talebeden 62'si pek iyi ve 7 side iyi derece ile tahsillerini bitirmişlerdi⁶⁵.

Fabrika da Sümerbank'ın iki mühendisi vardı. Bu kıymetli teknisyenler, Elektrik mühendisi Bay Celal ve santral mühendisi Bay Nihat'tı⁶⁶.

1937 yılında fabrikada bir yandan Elektrik daireleri ve atelyelerin montajı yapılmaktaydı. Tesisat için gerekli malzeme de kontenjan dışında Sovyetler Birliği'nden getirilmişti⁶⁷. Bu işler için 35 Sovyet ustası⁶⁸ birde İngiliz montör vardır. Esas mensucat makinalarının montajında ise yabancı işçi sayısı 180'e çıkmıştı.

09.12.1937 yılında Sovyet Rusya tebaasından izolasyon mütehassısı Fedor Smirmov'un⁶⁹ 07.04.1938 tarihinde Sinyal cihazları ustası Sovyet Rusya tebaasından İvan Novoselzef'in⁷⁰ daha sonra da 15.11.1938 günü mütehassıs Viktor Lebkovski'nin⁷¹ Sümerbank Nazilli Basma Fabrikasında çalıştırılmasına izin verilmesi İcra Vekilleri Heyetinin tarihli toplantısında onanmıştı.

⁶⁴ **Cumhuriyet**, Sayı: 3906, 2 Nisan 1935, s. 2.

⁶⁵ **Ayn Tarihi**, sayı: 32, 1-31 Temmuz 1936, s. 27.

⁶⁶ **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1937, s. 191.

⁶⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon kodu: 030.18.01.02, Yer No: 62.12.5, Tarih: 12.02.1936.

⁶⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon kodu: 030.18.01.02, Yer No: 77.66.14, Tarih: 19.07.1937.

⁶⁹ **Başbakanlık Devlet Arşivleri**, Dosya No: 243-301, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 80.100.7, Tarih: 09.12.1937.

⁷⁰ **Başbakanlık Devlet Arşivleri**, Dosya No: 243-308 Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 82.27.19 Tarih: 07.04.1938

⁷¹ **Başbakanlık Devlet Arşivleri**, Dosya No: 243-308 Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 85.98.3, Tarih: 15.11.1938.

c. Ereğli Bez Fabrikası

Temeli 20 Ekim 1934'te atılmış olan Ereğli Bez fabrikasının yapı ve makina montajı 1936 yılında bitmiş, ilerlemiş olan elektrik santralının tamamlanmasıyla da tamamen işleme başlamıştır. 15 bin iğ ve 250 dokuma tezgahı ile çalışmaya başlamıştır⁷². Senede 1.4 milyon kilo pamuk kullanarak, 4 milyon metre ince bez ve 600 bin kilo ince iplik yapacak olan bu fabrika, 1500 işçi çalıştırmak suretiyle, sadece Ereğli ve muhiti için refah ve medeniyet unsuru olmakla beraber, aynı zamanda Eskişehir şimalinde Sakarya vadisinde ekilmeye başlayan ince elyaf pamukları satın alarakta zirai kalkınmayı ve kaliteli pamuk yetiştirilmesini teşvik etmiştir⁷³. Bu fabrikanın yapacağı kumaşların cinsleri ince patiska, mendil salaşpur, astarlık, mermerşahi, saten zifirlerdir⁷⁴. Fabrikanın ürettiği iplikler, Buldan, Babadağ ve havalisi ile İstanbul trikotaj ve çorap fabrikalarının satın alınmaktaydı. Patiskalar, muhtelif cins ve renkte masa örtüleri ve peçetelerle poplin gömleklikler çok büyük rağbet görmüştü. Rağbet karşısında fabrika siparişleri sıraya almak zorunda kalmıştır.

1934 senesinde bu mntıkadan 12 bin kilo pamuk mahsülü alınmış olmasına rağmen gelecek yıllarda bu miktarın yirmi veya otuz misline çıkacağı tahmin edilmişti. Tarım Bakanlığı bu durumu göz önüne alarak Eskişehir'de Sazova Tohum üretme çiftliğini, pamukların ıslahı işiyle uğraşmaya memur etmişti. Ayrıca Mayıslar köyünde bir de modern çırçır evi inşa edilmişti. Bu evi seneden seneye genişletilmek suretiyle ileride bir milyon kiloyu bulan Sakarya vadisi pamuklarını işleyebilecek bir kuvvete gelmişti. Burada yetişen akala pamuklarından 40 ve hatta 50 numaraya kadar ince iplik yapılabileceği incelemeler sonucunda anlaşılmıştı. Daha sonra da İvrir deresinden elektrik üretmek suretiyle, fabrika maliyet fiyatını daha aşağı düşürebileceği ortaya konmuştu. Fabrika 1936 yılında Eskişehir ve Adana mahsulü pamukları satın almaya başlamıştı⁷⁵.

Ereğli fabrikası ham pamuk ihtiyacının büyük bir kısmını Sakarya vadisinin Akala cinsi mahsullerinden temin etmekteydi. Ayrıca Nazilli ve Adana mahsullerinin

⁷² **Ulus**, Sayı: 4999 28 Haziran 1935, s.1.

⁷³ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1936, s .6.

⁷⁴ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Birinciteşrin-İkinciteşrin 1935, Numara: 10-11 s. 295.

⁷⁵ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1936, s .6.

ihtiyaca elverişli olanlarından istifade edilmeye devam edilmekteydi. Fabrikanın işçi adedi 1937 yılında bir ekiple 650 yi bulmuştu. Daha sonra da fabrika geceli gündüzlü iki ekiple çalışmağa başladığında işçi sayısı 1200'e çıkacağı düşünöldü. İşçilerin yüzde sekseni Ereğli muhitinden temin edilmekteydi⁷⁶.

Ereğli Bez Fabrikası için mütehassis işçi yetiştirilmek üzere Bakırköy bez fabrikasında on beşi iplikçi ve on beşi dokumacı olarak otuz kişi gönderileceği ilan edilmesi üzerine 250 aday çıkmış daha sonra da adaylar müsabaka imtihanına tabi tutularak aralarından otuzu seçilmişti. Altı ay staj göreceğ olan seçilmiş otuz kişiden taahhüd senedleri alınmış, gidiş, geliş ve oradaki masraflar Sümerbank tarafından üstlenilmişti. Staj sonunda müsabaka imtihanına tutulmuşlar ve kazananlar Sümerbank'ın emriyle İstanbul'a gönderilmişlerdi⁷⁷.

Fabrikada çalışan işçiler fabrika dersanelerinde okutulmakta ve her hafta fabrika sinemasında, bilgilerini yükseltecek mahiyette filmler seyrettirilmekteydi. Bu filmlerden halkında istifade edebilmesi için Kızılay kurumuna haftada bir gönderilirdi.

Fabrikanın çalışmaya başladıktan sonra işçi ve memurlarına verdiği ücret piyasaya dökölmesiyle hayat pahalılığı Ereğli'de yükselmişti. Mallarının değeriendiğini gören köylüler de bundan memnun kalmıştı. Daha önceden kilosu kırk, kırk beş kuruşa satılan yerli yağlar 1 liraya yükselmişti. Diğer yiyeceklerde de buna kıyas bulunabilecek yükseliş vardı. Bu yükseliş doğrudan doğruya, köylünün yüzünü güldüren bir mutluluk olduğu için memnuniyetle karşılanmıştı.

3. İkinci Sanayi Planı ve Türkiye

Türk devriminde amaç kabul edilen ekonomik kalkınma ve endüstrileşme, o devrin başta Cumhurbaşkanı Atatürk olmak üzere bütün hükümet mensuplarının başlıca hedefi ve programı olmuştur. Devletçilik ilkesinin 5 Şubat 1937 yılında Anayasa'da kabulünden sonra, artık sadece bir siyasi programda yer almış olan prensip olarak değil, Devletin genel ekonomi tutumunda esas olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan 1936 raporlarının, plan ve projeleri önem kazanmaktadır⁷⁸.

⁷⁶ Cumhuriyet, Sayı: 4585, 16 Şubat 1937, s. 4.

⁷⁷ Cumhuriyet, Sayı: 3965, 31 Mayıs 1935, s. 8.

⁷⁸ Afet İnan, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, Ankara 1989, s. IX.

Türkiye'nin ikinci beş senelik programını tetkik ve münakaşa etmek ve varılacak neticeler üzerinde karar vermek üzere, Ekonomi Bakanlığında bizzat Bakan Celal Bayar'ın başkanlığında büyük bir komisyon toplanmıştır⁷⁹. Ekonomi Bakanlığı'nca hazırlanan rapor 20-24, Ocak 1936 tarihinde Ankara'da toplanan endüstri kongresinde alınan esaslara göre Başbakanlığa sunulmuştu⁸⁰.

Kongre çalışmalarını bitirmemiş olduğu için yeni programın kesin kadrosu İkincikanun 1936 yılında tam olarak belirilmiş sayılmamakla beraber bu defa ki programın daha ziyade maden zenginliklerine ve onlardan çıkarılabilecek faaliyet alanlarına bağlı olacağı büyük çizgilerinde anlaşılmiş bulunmaktaydı. Ülkede asgari endüstri kurumlarının vücuda getirilmesini kabul etmiş olan Birinci Beş Yıllık program büyük esaslarda gerçekleştirilmiş sayılabilir. Gerçi endüstri kurumlarının henüz hepsi çalışmaya geçmiş değildir⁸¹.

Bazı sanayi kuruluşları faaliyete geçmiş olmasına rağmen daha geniş alanda ve ham madde kaynaklarının endüstri mamulleri haline getirilememesi Ekonomi Bakanlığı tarafından İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı projesinin hazırlanmasına neden olmuştur.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Devlet kuruluşları olarak yapılanlarda aranılan vasıflar, ham maddeleri ülke içerisinde yetişen veya yetiştirilmesi kısa sürede mümkün olanlar ve bunlara dayanarak kurulacak sanayi kolları Devlete veya milli kuruluşlara ait olacaktı. Tarım endüstrisi de buna dahildir. Bir de bunlardan elde edilen endüstri mamullerinin üretim kapasitesi memleketin ihtiyacı ve tüketimiyle orantılı olacaktı⁸².

İkinci beş yıllık sanayi planında ele alınan mevzularla alakalı olarak, memlekette soğuk hava tesisatının kurulmasına da mühim bir yer verilmiştir. Böylelikle, mahsullerimizin gerek iç pazarda nakliyat, gerek dış pazarlara gönderilme işleri emniyet altına alınmış olacak, milli servetten mühim bir kısmının bozulup gitmesinden kurtarılacaktır. Kurulacak depolardan başka soğuk hava tesisatlı vagonlar, motörler gibi nakil vasıtaları da alınacaktır.

Denizaltı servetlerini modern usullerle işletmek yolunda alınan kararlar arasında balık tuzlama iskeleleri, balık konserve fabrikaları tesisi de vardır.

⁷⁹ **Ulus**, Sayı: 5200, 18 Sonkanun 1936, s. 2.

⁸⁰ Afet İnan, **a.g.e.**, s. 3.

⁸¹ **Ayn Tarihi**, Sayı 26, 1-31 II.Kanun 1936.s. 33.

⁸² Afet İnan, **a.g.e.**, s. X.

İstanbul'da da bir balık konserve fabrikası kurulması planlanmıştı. Tetkikleri tamamlanmış ve iyi neticeler alınmış olan havyar üretimi için tesisat yapılması planlanmıştı. İhraç iskelelerinde tahmil ve tahliye işlerinin kolaylaşması yolunda da yeni tedbirler alınmıştır. Bunlardan birtaneside yeni şamandıraların yapılmasıydı. Yeni plan toprak altı servetlerimizin işletilmesi yolunda çok geniş çalışmalara da başlangıç olmaktadır. Bu suretle maden cevherleri, ticari ödemelerde, birinci safaya çıkmıştı olacaktı. Bundan dolayı planın içine bir teneke fabrikası kurulması düşünülmüştür⁸³.

İktisat Vekâletince, hazırlanması uzun bir zaman alan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı bitirilmiştir. Bu planın esas hatları şunlardır⁸⁴:

- a. Madencilik
- b. Elektrik işleri
- c. Gıda maddeleri sanayi
- d. Kimya sanayi
- e. Denizcilik

Birçok sanayi şubeleri, kongrede de tasrih edildiği gibi, zincirleme bağlarla birbirine bağlanmış olmakla beraber planda ayrı ayrı bakımlardan ele alınmaktaydı. Maden sanayi bunun en bariz örneğidir. Kömür ve Linyit madenleri, dahili tüketim ve harici yapılan ihracatını yükseltme maksadıyla kömür ihracının arttırılması, sömük ve sentetik mayyat istihali, elektrik enerjisi üretimi, halkın ucuz ve sıhhi yakıt ihtiyacının temini gibi muhtelif sanayi şubelerinin tesisini gerekli kılan geniş bir şekilde plana alınmıştır.

Vekiller Heyetince kabulünden sonra, birinci planın henüz etüt halinde bulunan demir ve çelik, kimya, seramik, kendir ve bir kısım mensucat sanayii gibi mevzularının tahakkuku, ikinci planın ilk tatbik senelerine tesadüf etmiştir. Bununla beraber muhakkak olan taraf, birinci planın bu kısımlarının ikincisine alınmadığı, ikinci planda bu sanayi şubelerini tamamlayıcı yeni bir kısım sanayiinin bulunduğu. Yeni planın muhtelif kısımları şöyledir:

Madencilik:

Ereğli kömür ve Kütahya linyit havzalarının işletilmesi, Ergani civarında şimdiden işletilmeğe başlanılan Guleman krom havzasının daha geniş ölçüde

⁸³ Cumhuriyet, Sayı: 4405, 18 Ağustos 1936, s. 1

⁸⁴ Uygur Kocabaşoğlu, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul 2001, s. 259-260.

istismarı, Ergani, Murgul bakır madenlerinin Keban, Bulgardağı isimli kurşun madenlerinin, antimuan, Molibden gibi diğer madenlerin ve demir cevherlerinin işletilmesi

Elektrik işleri:

Yeni beş senelik planda elektrifikasyon işleri için düşünülen büyük merkezler şunlardır:

Zonguldak Enerji merkezi: Elektrifikasyon işlerinde ilk olarak buranın ele alınması yalnız planın herhangi şekilde bir icabı değil, aynı zamanda demiryollarımızın oraya düşen kısmının birinci derecede ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Burada kurulacak olan santralden elde edilecek enerji Zonguldak havzası kömür üretiminin rasyonelleştirilmesini temin edebileceği gibi Karabükte kurulmak üzere bulunan demir ve çelik sanayi merkezinin bir kısım enerji kuvvetini temin edebilecektir.

İkinci enerji santralinin de madenler kısmı üzerinde muhtelif bakımdan tetkik edilmiş olması Kütahya linyit havzasında kurulması esası tutulmuştur.

Gıda Maddeleri sanayi:

Zirai ihracat madenlerinden bir kısmına aid sanayinin tesisi düşünülmüş ve İktisat Vekâletince meyve ticareti işlerinde ihtisası olan Türk ve ecnebi müşavirleri ziyaret edilmiş ve tetkikler yerinde yapılmıştır.

İktisat ve maliye Vekillerinin Doğu seyahatlerinde kesinleştiği gibi Doğu vilayetlerimiz halkımıza teşhir edilen taze et ve konserve sanayiinin de plana alınmış ve diğer bazı gıda maddeleri sanayii de, konservecilik gibi, planda dikkate alınmıştır.

Kimya Sanayi:

Birinci beş senelik planda klor, sükstik, süperfosfas kısımlarının memleket ihtiyacına göre tesisi mevzuu bahsolan kimya sanayiinin diğer bir kısmında ikinci beş seneleik planla tesisi edileceği tahmin olunabilir.

Sentetik sanayiinin bu meyanda olduğu ve İktisat Vekilimizin evvelce Büyük Millet Meclisinde söylediği gibi soda sanayinin tesisi hususu da dikkate alınmıştır.

Denizcilik:

Yurdumuzu çevreleyen denizlerden ve bu denizlerin saklamakta olduğu servetlerden istifade yeni planın ana hatlarından biridir. Balıkçılığın her türlü tesisat ve teşkilatı ile istihsal kaynağı tahmil ve tahliye vesaitinin rıhtım ve antrepolarının ikmali, ticaret filomuzun genişletilmesi gibi mevzuların, planın denizcilik kısmında gözönünde tutulduğu anlaşılmaktadır⁸⁵.

İkinci Beş Yıllık plandaki konular gerek konu, gerekse memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareketler bakımından birinciden çok daha geniştir ve teferruatlıdır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık planda da, daha çok Devletçilik ilkesine göre Hükümetin koyacağı büyük sermaye ve kuvvetli tekniğe önem verilmiştir.

Burada göz önünde tutulan amaç, özel teşebbüsün milli sermayeyi israf etmemesi ve büyük milli menfaatlerle ahenkli yürütülmesidir. Hükümetin ele aldığı iş, “Teşviki Sanayi” kanunudur. Bu suretle asıl gaye ülkenin genel ekonomik kaynaklarını Devlet teşebbüsü ile planlamak ve buna göre özel teşebbüslere de bunun içinde yer vermektir⁸⁶. Özel teşebbüsler için teşvik edici mahiyettedir. Birinci plana göre ancak yirmi kadar fabrika tesisi teklif edilmişken, ikinci plana göre kurulacak fabrika ve tesisat sayısı yüzü geçecektir⁸⁷.

İkinci Beş yıllık planına Atatürk tarafından verilen önemi Afet İnan’ın İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı kitabında durumu şöyle aktarmaktadır: “Atatürk’ün hastalığı nedeniyle doktorlar istirahat etmesi konuşmaması tavsiyesinde bulunmasına rağmen kendisine ziyaret saatleri ayrılmıştı. Bu ziyaret saatleri içerisinde Başbakan ve İçişleri Bakanı kendisine İkinci Beş Yıllık planı izah ediyorlardı. Atatürk’ü fazla yormamak için bu izahatlara ara verilmesi istenildiğinde: “Biliyorum doktorlar yine istirahat tavsiye etmişlerdir. Memleketin en önemli ve esaslı işlerini konuşuyoruz, bunlar beni yormuyor, bilakis hayat veriyor” demiştir⁸⁸. Atatürk’ün bu sözleri Balkan Antantındaki ittifaklarımızın tam olarak kökleşmemesi ve gelişen dünya şartlarında savaşa doğru gidilmesi nedeniyle iktisaden kuvvetli olunmasına verdiği önemi ve ileri görüşlülüğünü göstermektedir.

⁸⁵ Cumhuriyet, 18 İkcinciteşrin 1936, sayı: 4497, s. 2.

⁸⁶ Afet İnan, a.g.e, s. X.

⁸⁷ Afet İnan, a.g.e, s. 4-5.

⁸⁸ Afet İnan, a.g.e, s. XI.

4. İzmir 9 Eylül Panayırının Sanayileşme Yolunda Önemi ve Sovyet Rusya:

Panayırların küçük ve basit birer şekli olan sergiler ve pazarlar, insanlık tarihinin çok eskilerine kadar dayanmaktadır. Eski Türklerde, Yunanlılarda, Mısırlılarda, Garplılarda geniş fasılalarla büyük pazarlar kurulur ve burada o tarihin icabı olarak mübadeleler yapılırdı. Bundan başka uzaktan yakından kervanlar gelir, pazarlar ve civarlarında konaklardı. Son asırlara kadar devam eden bu hal on sekizinci asırlarda medeniyetle beraber normal bir gelişme yolu tutmuş ve bugün gördüğümüz gelişmiş sergiler, mahalli ve beynelminel panayırlar yükselmiştir. Muhakkaktır ki, panayırın ilk faydası mamul ve gayri mamul eşyanın toprak, orman, su mahsullerinin, evvela dâhilde daha sonrada hariçte tanınmasıdır⁸⁹.

Tarihteki belli bir süreçten gelen panayırların Türkiye'deki yansımalarına baktığımızda İlk defa olarak 4 Eylül 1927 tarihinde İzmir'de Karantina'da (San'atlar mektebi) binasında açılmış ve 25 Eylül'de kapanmıştı. İlk İzmir sergisi, mahiyeti itibarile milli bir sergi idi. Bu sergiye Polonya ve Sovyet hükümetleri de iştirak etmişlerdi. Polonyalılar bilhassa Leh basması denilen emtiayı ve Sovyetler de petrol ve benzin ve müstekatini teşhir eylemişlerdi.

İkinci İzmir dokuz Eylül sergisi ise 4 Eylül 1928 tarihinde açılmış ve 20 Eylül'de kapanmıştır. Bu sergiye İstanbul'dan (Tütün, konserve, Yağ ve Sabun, Şekerleme, Mensucat, Trikotaj, Müstahzaratı Tıbbiye, Kuşüyü) gibi muhtelif şubelerine mensup emtia teşhir eden müesseseler iştirak eylemişlerdi.

Üçüncü İzmir 9 Eylül sergisi panayır adı ile 9 Eylül 1933 tarihinde açılmış ve 21 gün müddet devamdan sonra 30 Eylül 1933 tarihinde kapanmıştı⁹⁰.

İzmir Benelmilel Dördüncü 9 Eylül Panayırını ise hem bu kurtuluş gününün abidesi hem de günden güne yükselen ve açılan Türk millet iktisadiyatının kıymetli bir timsali olma niteliğini taşımaktadır. İzmir sergisi artık **İzmir Beynelminel Panayırını** adını almıştır. Bu nedenle uluslararası mahiyette olmak üzere birinci defa açılacak olan panayır olma özelliğini taşımaktaydı. İzmir belediyesinin çalışma ve faaliyeti ile 26 ağustos 1934 Pazar günü açılarak üç hafta devamdan sonra 15 Eylül 1934 Cumartesi günü akşamı kapanmıştı.

⁸⁹ **Kültür Dergisi**, 1 Ağustos 1934, sayı: 19, s. 9.

⁹⁰ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Haziran 1934, No. 6, s. 211-212.

İzmir Benelmilel Dördüncü 9 Eylül Panayarı, uluslararası bir nitelik taşımasından dolayı geçen yıllarındakinden daha parlak olması yolunda bütün tedbirler alınmış, iştirak edenlere de kolaylıklar ve kazançlar gösterilmişti. Bu arada, Karadeniz Nakliye tarifelerinde büyük tenzilat da yapılmıştı. Bu tarifeler, yerli ve yabancılara, panayırı görmekten başka, yurd içinde sürekli ve bedava bir gezinti yapmak fırsatını da vermişti. Alınan kararlarla, uluslararası ticaretin bugünkü prensiplerini teşkil eden döviz ve kontenjan tahdidleri gibi zorluklar da, panayır alanından dışarı atılmış oluyor: Yabancı ekspozanların eşyalarını serbestçe satabilmeleri için her iştirake 3 bin liralık serbest döviz verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu miktar icabında artırılabilirdi. Ancak bu iştirakin, Türkiye ile kliring veya teyazün esaslı anlaşma yapmış olan memleketlerden olma şartı konmuştu. Türkiye hemen hemen bütün memleketlere de bu tür anlaşmalarla bağlıdır. İsimleri: Almanya, Avusturya, Belçika, Çekoslavakya, İsveç, İsviçre, Hollanda, İtalya, Macaristan, Norveç, Yugoslavya, Estonya, Japonya, Sovyet Rusya, Finlandiya, Amerika, Danimarka, Mısır, Suriye, Filistin, İngiltere, Bulgaristan, Yunanistan⁹¹.

Panayır yeri transit deposu adledildiğinden yabancı memleketlerden gelecek eşya hiçbir sıkıntıya tabi tutulmadan panayıra nakledilecekti. Bu hususta gümrükçe banka, teminat mektubu vesaire gibi hiç bir şey istenmeyecekse de satılan eşyanın gümrük resmi panayır içinde verilecekti. Satılmayanlar da bir ay zarfında mahrece iade olunacaktı. Panayır için kazanç vergisi alınmadığı gibi, panayırda muvakkaten çalışan kimselerden de kazanç vergisi istenmeyecekti.

Denizyolları idaresinin Türk limanlarına işlettiği vapurları gibi İskenderiye ve Pireye yapılan muntazam seferlerinde de gerek yolcu ve gerek yük tarifelerinde panayır için yüzde 50 tenzilat yapılmıştı. Yabancı kara ve deniz nakliye vasıtaları da diğer uluslararası panayırlarda yaptıkları tenzilatı taahüd etmişlerdi. Ayrıca bir de ucuz biletler tarifesi yapılmıştır ki bu biletlerle, Ankaradan İzmir'e gidip gelme üçüncü mevki yedi, ikinci mevki on buçuk, birinci mevki on dört liradır. Bandırmadan İzmir'e birinci mevkide, 500, ikincide 375, üçüncüde de 250 kuruşla gidip gelinebilecekti⁹².

Beşinci İzmir Benelmilel 9 Eylül panayırının açılma törenine de aynı önem verilmiştir. Açılışta Celal Bayar; “yıldan yıla daha ileri ve olgun mahiyet alan bu

⁹¹ Cumhuriyet, 20 Haziran 1935 sayı: 3985, s. 1.

⁹² Cumhuriyet, 20 Haziran 1935 sayı: 3985, s. 8.

panayırın muvaffakiyeti için çalışan İzmir ilbay ve şarbaylarını ve bu işte değerli hizmeti geçen bütün arkadaşları kutluyorum. Çok çalışkan şarbayımızın şimdi huzurunuzda ifade ettiği duygularını da saygı ve takdirle karşılarım. Panayır size yerli ve yabancı ürünlerini ve eserlerini arzedecektir. Ekseri olduğu gibi manayı da şumullendiren geniş ilgiden ötürü panayıra iştirak edenlere teşekkür ederim. Bu bizim için bir borçtur. Burada yer alan yabancı memleketlerin iştirakleri de yalnız ekonomik değil, ekonomik manası ile beraber dostluk tezahürü de göstermekteyim⁹³ diyerek panayıra verilen önemi göstermiştir. Panayırlardan gerçek faydayı sağlamak için ortaya konulan düşünce, anormal kazançlar elde etmek amacıyla yüksek fiyatlarla mal satılmaya kalkındığında sonunda zararlı kalınacağı olmuştur⁹⁴.

Beşinci İzmir Beynelminel 9 Eylül panayırı, Türk ekonomisinin dinamik bir seyrini de yakından takip etmek imkanlarını vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin başarıları Türk ekonomisini iki ana temel üzerine oturtulmaktadır. Bu, Türk tarımının Türk endüstrisiyle tamamlanmasından sonra sağlam olarak kurulmuş olacağıdır.

Beşinci İzmir Beynelminel 9 Eylül panayırı önceki senelerden daha çok başarılı olmuştur. Birçok yerli ve yabancı firmalar mallarını panayırdaki sergilemişlerdir. Sovyetler Birliği, Yugoslavya, Yunanistan, İraniler, Amerika, Almanya, Romanya ve Polonya firmalarının da ayrıca pavyonları vardır⁹⁵.

Altıncı İzmir Beynelminel 9 Eylül panayırında ise daha çok Sovyet Rusya'nın etkisini gösterdiği bir panayır olduğu açıktır. Sovyet Rusya ticaret odası 7 Haziranda İzmir panayırındaki Sovyet Pavyonunda teşhir edilecek olan eşyayı yollamıştı. Bu pavyonun ilk seksiyonu Sovyet Rusya'nın endüstri, tarım, münakalat, kültür sahasındaki başarılarını göstermekteydi. Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik ve kültürel münasebetlerde diğer bir seksiyonda gösterilecekti. Üçüncü bir seksiyonda, tarım makineleri, traktörler, maden ve tahtayı işlemeğe yarıyan makineler, elektromotörler ve bir çok maden eşantyonları teşhir edilmişti. Pamuklu mensucat, kimyevi maddeler, eczalar, tıp aletleri, muhtelif gübrelerde bu pavyonda teşhir edilmişti. Teknik ve edebiyat eserleri için de ayrıca bir seksiyon ayrılmıştı⁹⁶.

Sekizinci İzmir Beynelminel 9 Eylül panayırı ise 20 Ağustos 1938 yılında açılmıştı. Celal Bayar Pavyonları dolaşmış Yunanistan, İngiliz, Belçika ve Fransa

⁹³ **Ayın Tarihi**, 1-31 Temmuz 1935, sayı 20, s. 31-32.

⁹⁴ **Ayın Tarihi**, 1-31 Temmuz 1935, sayı 20, s. 33.

⁹⁵ **Ayın Tarihi**, 1-31 Temmuz 1935, sayı 20, s. 34.

⁹⁶ **Ayın Tarihi**, Sayı: 32, 1-31 Temmuz 1936, s. 25.

pavyonları incelemişti. Yunanistan pavyonundan sonra ziyaret ettiği yer Sovyet Pavyonu idi. Bu pavyonda Türkstroy tarafından inşa olunan Nazilli fabrikanın resimlerini incelediler. Pavyonda teşhir edilmekte olan bir makine çalıştırılmış ve basılan kağıt Celal Bayar'a sunulmuştur. Kağıtta "Dost Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Celal Bayar'a sekizinci beynelminel İzmir fuarındaki Sovyet pavyonunu ziyaret hatırası" yazılıdır⁹⁷.

1934-1938 yılları arasında yapılan İzmir Beynelminel 9 Eylül panayırında Türkiye'de üretilen mamüllerin pazarlanması yanında ülkelerle olan ilişkilerin geliştirilmesinde sağlanmıştı. Dünya piyasalarına anormal kazanç hırsı ile hazmedemeyecekleri son fiyatlar empoze etmekten uzak kalınması gerektiği ortaya konmuş fakat öbür taraftan arsuulusal piyasalardaki normal fiyatlardan istifade etmek yolunu bilinmez ve bulanamazsa bu da memleket için olduğu kadar milli ekonomi için büyük hüsrân ve zarar olacağı belirlenmişti.

5. Ticaret ve Seyrisefain Andlaşmasına Göre Rusya'dan Alınan Malzemeler:

Türkiye'de bulunan Rus Ticaret temsilciliklerinin statüsü sorunu, 1922 yılından beri Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yaşanan sorunların başında yer almıştır. Bu amaçla 1923 yılı baharında biraraya gelen iki ülke temsilcilerinin görüşmeleri, Oronisky'nin tehditkâr tutumu nedeniyle bir sonuç vermemişti. 1925 dostluk ve tarafsızlık andlaşmasından sonra normale dönmesi görüşmelerin yeniden başlamasına neden olmuştu. 1926 yılı içinde Sovyetler Birliği'nin dış ticarete çıkardığı sorunlar, Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras'ın Kasım 1926'daki Odessa görüşmelerinde de ele alınmış ancak bir sonuç elde edilememiştir. Dış ticaretteki sorunların çözümü için iki ülke temsilcileri tekrardan Ocak 1927'de biraraya geldi. Sovyet tarafının bazı Türk mallarını ithal etmek istememesi ve Türkiye'nin birçok şehrinde dış ticaret temsilcilikleri açmak istemesi ve bunlara bazı diplomatik bazı haklar istemesi nedeniyle görüşmeler zor bir devreye girmiştir. Andlaşma 11 Mart 1927 tarihinde imzalanmıştır.

Andlaşmanın imzalanmasıyla iki ülke arasındaki ticarete uyguladıkları değişik rejimler uzlaştırılmış oldu. Ayrıca andlaşma ile Türkiye üçüncü ülkelere

⁹⁷ **Ulus**, 21 Ağustos 1938, s. 1.

gönderilecek malların gümrüğe tabii olmadan taraf devletlerin ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmişti. Bu hüküm ile Türkiye'nin Batum limanını kullanması imkânı doğmuştu. Andlaşma daha sonraki dönemlerde iki ülke temsilcilerinin biraraya gelmesiyle uzatılmıştır.

Ticaret ve Seyrisefain adlaşmasıyla iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin bir düzene oturtulması ve aralarındaki problemin çözüme ulaşmasıyla belirgin bir şekilde alış veriş başlamıştı. 1934 yılında Sovyetlere gönderilen ve Sovyetlerden alınan mallara bakıldığında Sovyetler Birliği'ne; iki milyon Türk lirası yün, tiftik, canlı hayvan, av derileri, zeytin, portakal gönderilecek, buna karşılık Rusya'dan ise; Metre kübü 30 gramdan yukarı kâğıt; 450 bin kiloluk kesilmemiş, yazı ve iyi cinsten matbaa kâğıdı; ağaç, makaralara sarılmış muhtelif cinste pamuklu iplikler; çeşitli boyalı boyasız 1.750.000 kilo pamuklu mensucat: yere sermeğe mahsus mantarlı mantarsız muhtelif renkte muşabba; çiniden, porselenden yapılmış sofraya, tuvalet, salon eşyası, elektrik malzemesi; çeşitli şişe mamulâtı; lamba şişeleri; pencere camları; elektrik ampulleri; font, demir çelikten mamul alet ve edevat; mutfak takımları; kahve değirmenleri; bakırdan yapılmış tek ve kablo; petrol, benzin ve petrol müştehaniyle müteharrik makineler; çeşitli elektrik motörleri, akümülatörler; piller; motörsüz velespitler; 25 bin kiloluk kalınlığı iki milimetre ağaç mamulâtı, 1.500.000 kiloluk karışık ve saf antrasit, 25.000 kiloluk lastikten yapmış keloşlar. İthalatın 650.000 lirasına kadar olanı münhasıran Kafkas hududundan, ötekileride diğer gümrüklerden ithal edicekleri⁹⁸. Bahsi geçen yıl içerisinde Türkiye ülke şartlarına göre ihtiyacı olan malları temin etmeye çalışmıştı.

Bir diğer yandan askeri malzemenin de satın alınması için de Rusya'ya heyet gönderilmişti. Olayın birinci dereceden önemi dolayısıyla daha sonradan yardımcı olmaları için Harbiye dairesi Topçu şubesinde Binbaşı Rüşdü, vekalet emir zabiti Yüzbaşı Mehmed Ali, Nakliye mektebi otomobil mütehassısı yüzbaşı Zeki ve gaz mütehassısı kimyager Nuri Refet'inde siyasi pasaport çıkartılarak gönderilmelerine karar verilmişti⁹⁹.

Aynı yıl içerisinde Sovyet Hükümeti ile yapılan sekiz milyon dolarlık kredi anlaşmasından bir milyon lirasının, Sovyet Rusya'dan otobüs, yedek parça ve tamir

⁹⁸ **Vakit Gazetesi**, 30 Eylül 1934, sayı: 6010, s.1; **Cumhuriyet**, 30 Eylül 1934, sayı: 6010 s. 1.

⁹⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 52.11.19 Tarih: 21.02.1935.

atelyesi satın alınmasında kullanılmak üzere Ankara belediyesine tahsisi için icra vekilleri heyetince kabul edilmişti¹⁰⁰.

1935 yılında Ankara Belediyesi'nin Moskova'ya verdiği otobüs siparişlerini almaya gönderdiği heyet, vidaj, itfaiye, arasöz ve makineleri, belediyeye ayrılan bir milyon liradan alınmasını kararlaştırmışlardı¹⁰¹. Moskova'dan alınan otobüs ve diğer ürünler Odesadan yüklenip Derince limanına getirilmişti¹⁰². 1935 yılında satın alınan otobüsler için gerekli olan atölyenin yapılması uzun zaman alacağı düşüncesiyle de, eski otobüs şirketinden Emlak ve Eytam Bankasına geçmiş olan garaj ve teferruatı 80.000 liraya pazarlıkla satın alınmıştı¹⁰³.

Ülkedeki ulaşım ve hizmetin daha çabuk ve kolay elde edilebilmesi için izlenen demiryolu politikasına bakıldığında, birçok yerde demiryolları döşenmeye başlandığı görülmektedir. Ülke şartlarına ve olanaklarına göre inşaat için gerekli malzemenin bulunamaması ve maliyetinin yüksek olması, hükümetin gözünü Sovyet Rusya'ya çevirmesine neden olmuştu. İki ülke arasında gelişen dostluk ilişkileri böylece Türkiye'nin demiryolu politikasına da katkıda bulunmaya başlamıştı.

Bunlardan bir tanesi olan Erzurum-Kızılçakçak arasındaki hatların takviyesi için 100 bini geniş 100 bini dar olmak üzere Sovyet memleketlerinden satın alınan 10.000 traversi teslim için Sovyet Rusya'ya giden Erzurum hattı işletme amiri Tevfik Bey aynı zamanda Sovyet demiryollarında kardan koruma şekillerini tetkik etmişti¹⁰⁴. Böylece hem ticaret yapılırken hem de yeni teknikler de öğrenilmiş olunuyordu.

Bir diğer ise Erzurum-Sivas hattının inşaatı sırasında görülmektedir. Erzurum-Sivas hattının 1936 yılındaki inşaatı sırasında ihtiyaç duyulan üç bin ton çimentonun¹⁰⁵, 1938 yılında da Sivas-Erzurum hattının Erzurum'dan başlanılan inşaatın satın alınması zorunlu olan on bin ton çimentonun, maliyet fiyatının ucuz olmasından dolayı bedeli 190 bin lira dâhilinde Sovyet Rusya'dan alınmıştı¹⁰⁶. Yine Erzurum'dan başlanılan inşaat için lüzümlü olan, demir, kereste ve font borular

¹⁰⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:---, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 48.64.14, Tarih: 22.09.1934.

¹⁰¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 105-101, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 53.23.20, Tarih: 03.04.1935.

¹⁰² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 54.35.13, Tarih: 08.05.1935.

¹⁰³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 53.21.7, Tarih: 25.03.1935.

¹⁰⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 60.93.18 Tarih: 10.12.1935.

¹⁰⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon kodu: 30.18.01.02, Yer No: 68.75.6, Tarih: 14.09.1936.

¹⁰⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 72.12.11, Tarih: 15.02.1937.

inşaat yerine yakınlığı dolayısıyla Sovyet memleketlerinden pazarlıkla satın alınması ve 450 bin lirayı geçmemesi kararlaştırılmıştı¹⁰⁷.

1937 yılı içerisinde de, Devlet Demiryolu işletmesinin Erzurum-Sarıkaş hattında işleyen lokomotifleri için gerekli olan 4000 ton mazotun, Sarıkamış'ta Türkiye'nin kendi olanaklarıyla teslim edilmek üzere gümrük resmi dahil 4,5 kuruşa mal edileceği anlaşıldığından icra vekilleri heyetince Sovyetler'den temin edilmesi kararlaştırılmıştı¹⁰⁸. Lokomotif vagonlarının işletilmesi için lüzumlu olan 2000 ton Ham Pikin ise yine Sovyet Rusya'dan satın alınması da onaylanmıştı¹⁰⁹.

¹⁰⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon kodu. 30.18.01.02, Yer No: 74.32.5, Tarih: 16.04.1937.

¹⁰⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10.01.02, Yer No: 77.69.14, Tarih: 30.07.1937.

¹⁰⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu. 030.18.01.02, Yer No: 78.78.3, Tarih: 10.09.1937.

III. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA'NIN SİYASAL ETKİLEŞİMİ (1934-1938)

1. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkan Paktına Girmesi Karşısındaki Tutumu

Türkiye, Misak-ı Milli esaslarına sadık kalarak sınırları dışında bırakılmış Balkanlar'daki eski ülkeleri üzerinde herhangi bir iddiada bulunmadığı için diğer Balkan devletlerine karşı izlediği politika Lozan andlaşmasıyla tespit edilmiş bulunan statükonun muhafazasından ibaretti. Türkiye, Lozan andlaşmasından hemen sonra Balkan devletleriyle uzun süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini yeniden kurmak için ikili dostluk andlaşmaları yapmıştı. Bunlar: Ankara'da, 15 Aralık 1923'te Arnavutluk, 18 Ekim 1925'te Bulgaristan ve 28 Ekim 1925'te Yugoslavya ile imzalanan dostluk andlaşmalarıydı¹. 1929 yılına doğru hemen hemen bütün Balkan devletleri arasındaki münasebetler düzeltilmiş ve Balkanlarda bir işbirliği yapılması için gerekli ortam hazırlanmıştı. Locarno ve Küçük Antand örnekleri ve Avrupa devletlerinin revizyonist, anti revizyonist iki grup etrafında toplanması , Balkan devletlerini bir grup teşkil etmeye sevk etmişti². İtalya'nın tutumu bu olayın diğer bir sebebiydi. İtalya, 1924 yılında Yugoslavya'dan baskı yoluyla Fiume'yi ele geçirmiş, 1925 yılında bir olayı bahane ederek, Yunanistan'ın Korfu adasını bombalamış ve Yunanistan'dan 50 milyon liralık harp tazminatı almıştı.

Türkiye, Balkan devletleriyle ilişkilerini düzeltirken, bu devletler de kendi aralarındaki sorunları çözümlenmeye çalışmaktaydılar. 1929 yılına doğru, Balkan devletleri arasındaki ilişkiler oldukça iyileşmiş ve bir işbirliği ortamı doğmuştu. 1930 yılında Türkiye ile Yunanistan arasındaki yakınlaşma ise, Balkan devletleri üzerinde

¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 2006, s. 724.

² Mehmet Gönübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1969, s. 99.

de olumlu etki yaptı. Bu arada da Balkan Antantı düşüncesi ortaya atıldı. Bu da, Türkiye dahil bütün Balkan devletleri tarafından olumlu şekilde karşılandı³.

Kongre bunun üzerine Balkan devletleri arasında gayriresmi mahiyette olan bir konferansın toplanmasına karar vermişti. İlk Balkan konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'ın katılımıyla 5 Ekim 1930'da Atina'da toplandı.

Konferansta ,

- 1- Balkan devletleri arasında heryıl dışişleri bakanları düzeyinde toplantı yapılacaktı,
- 2- Bir Balkan paktı tasarısının hazırlanmasına, bu pakt içerisinde savaşın yasaklanmasına uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi ve bir tecavüz halinde karşılıklı yardımlaşma gibi hükümler bulunacaktı.
- 3- Daimi bir teşkilat kurulacaktı. Bu teşkilatın amacı Balkan milletleleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak Balkan birliğinin kurulmasını kolaylaştırmaktı.

İkinci Balkan Konferansı 1931 yılı Ekim ayında İstanbul'da toplandı. Konferansta temel sorunlar ele alınmış ancak ülkelerin tutumu nedeniyle bir Balkan paktının kurulamayacağı anlaşılmıştı. Buna rağmen bazı ekonomik, teknik ve kültürel konularda ilerleme sağlanmıştı. Bu toplantıda Türkiye ve Yunanistan arasındaki bütün sorunlar halledilmiş ve iki ülkede statükonun korunması için çalışmaya karar vermişti. Bulgaristan bu konferansta değişimci bir tutum sergilemişti. Yugoslavya ve Romanya ise küçük Antant üyesi olduklarından bu pakta önem vermemişlerdi.

Bükreş'te 23-26 Ekim 1932'de toplanan üçüncü Balkan konferansını Bulgaristan azınlıklar meselesi nedeniyle terk etmişti. Bu konferansta Balkan devletleri arasında bir gümrük birliği sağlanması meselesi üzerinde durulmuştu. Konferans sırasında devlet adamları arasında bir Balkan paktının kurulması için gereken görüş birliği sağlanmaya başlanmıştı.

Dördüncü Balkan konferansı 5-11 Kasım 1933'de Selanik'te toplandı. 1933 yılı içerisinde Balkan antantını kuracak olan misakın hazırlanması için devlet

³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 2006, s. 724

adamları yoğun bir diplomatik faaliyete başladılar. Bulgaristan'ı değişimci tutumundan vazgeçirip, antanta tatılmaya sağlanması başlıca faaliyet konusu olmuştur. Bulgaristan bu pakta engel olmak için Yugoslavya'yı yanına çekmeye çalışıyordu. Balkan paktının kurulmasını gerçekten isteyen Türkiye ve Yunanistan, Bulgaristan'ın değişimci tavrını engellemek için Yunan başbakanı Çaldaris'in Ankara ziyareti sırasında 14 Eylül 1933'de bir "samimi andlaşma misakı" imzalanmıştı⁴. Bu pakt iki devletin Trakya'da ortak sınırlarını güvence altına almıştı ki güvencenin Bulgaristan'ın emellerine karşı olduğu belli olmuştu⁵. Andlaşmanın 1. maddesine göre Türkiye olası bir saldırı halinde Yunanistan'a yardım edecekti. Bulgaristan andlaşmanın bu maddesi üzerine durumdan şüphelenmiş ve kendisi de bu pakta girmek istemişse de bir netice alamamıştı.

Türkiye 1929 yılında Bulgaristan ile imzalanan Türk-Bulgar tarafsızlık, uzlaşma ve Hakem andlaşmasını 1933 yılında 5 yıl süre ile uzatmıştı. Ekim ayında Türkiye'ye gelen Romanya başbakanı Tutulescu ile 17 Ekim 1933'de dostluk, saldırmazlık, hakem ve uzlaşma andlaşması imzalanmıştı. Kasım ayında Belgrat'a giden dışişleri bakanımız Tefvik Rüştü Aras, Yugoslavya ile Türkiye arasındaki 27 Kasım 1933 tarihli dostluk, saldırmazlık, hukuksal öneri, hakem ve uzlaşma andlaşmasını imzalamıştı. Böylece Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki ikili dostluk ve saldırmazlık andlaşmaları zinciri tamamlamış oldu. Onay işlemlerinin zaman alması nedeniyle, Türk – Romen andlaşması 11 Mayıs 1934'de, Türk-Yugoslav andlaşması ise 7 Haziran 1934'de yürürlüğe girmişti. Türk-Yugoslav andlaşmasının imzalanmasının ertesi günü 28 Kasım 1933'de Belgrad'da⁶, Türkiye ve Yunanistan adına Tefvik Rüştü Aras ve Romanya ve Yugoslavya adına da Yevtiç arasında imzalanan geçici bir protokol ile Balkan paktına doğru son adım atılmıştı.

Başlangıçta Balkan paktına karşı çıkan İtalya, Türkiye'nin Balkanlardaki faaliyetine şimdilik ara vermesini sağlanması için, Cenevre'de devam eden Silahsızlanma Konferansı sonrasında Roma'ya giden Litvinov'dan Rusya'nın nüfuzunu kullanmasını istemişlerdi. 1933 yılı içerisinde Litvinov'la görüşen Tefvik Rüştü Aras, Balkan paktı tasarısını ona açmıştı. Litvinov bu tasarıya herhangi bir itirazda bulunmamıştı. Pakt taslağı Türk ve Yunan hükümetlerinin üzerinde görüş

⁴ Mehmet Gönlübol, *aynı eser*, Ankara 1969, s. 101.

⁵ İsmail Soysal, "Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyada ki Etkileri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara 1985, sayı: 4, c. II., s. 113.

⁶ Rifat Uçarol, *aynı eser*, s. 725.

birliğine vardıkları ilkelere göre, Yunanistan Dışişleri Bakanı Maximos tarafından hazırlanmıştı. Maximos'un Türkiye'ye Aralık 1933 'de ilettiği metin Türkiye Hükümetince ilgi görmüştü. Bu metin daha önce dört devletin topluca üstlenmesi düşünülen tarafsızlık ya da saldırmazlık yükümlerinin ötesinde, statükonun karşılıklı olarak güvence altına alınmasını öngörüyordu⁷.

Türkiye, Maximos'un hazırladığı taslağı, andlaşmalar uyarınca Sovyetler Birliğine vererek onu bilgilendirmişti. Litvinov'un Roma ziyareti sırasında, Sovyetlerin Roma Büyükelçisi, Türkiye sefiri Hüseyin Ragıp (Baydur)'a "bir dördlü" Balkan paktının Bulgaristan için zararlı olacağını, bunun Bulgaristan'ı kuşatmak anlamına geleceğini"⁸ söylemişti. Litvinov, Moskova'ya döndükten sonra Ocak 1934'te Türk elçiliğinden bilgi istemişti. Moskova'ya atanan Hüseyin Ragıp Baydur görüşme ile ilgili raporunda şunları yazıyordu: "... Litvinof dedi ki; şahsen bana öyle geliyor ki pakttaki yükümlülükler sonucu birçok uluslararası uyuşmazlıklara sürüklenebilirsiniz. Örneğin İtalya ile Yugoslavya arasında bir savaş çıkar ve Bulgaristan da onunla birlikte, Yugoslavya'ya saldırırsa, Yugoslavya'nın sınırları için üstlendiğiniz yükümlülük nedeniyle savaşa sürüklenebilirsiniz. Ancak bu benim kişisel görüşümdür. Siyasal ilişkilerimizin bulunmadığı Bulgaristan'ı destekleyecek değildir. Balkan paktında bizi ilgilendiren tek nokta şudur: Romanya'nın "saldırımın tanımına ilişkin sözleşmeye aykırı olarak Sovyetler Birliğine saldırdığını varsayalım, bunun üzerine Bulgaristan da fırsattan yararlanarak Romanya'ya saldırırsa, bu durumda Türkiye Romanya sınırını güvence altına aldığı için gereğini yapacak, böylece Sovyetler Birliğine saldıracak Romanya'nın yanı sıra bize karşı bir duruma girecektir."⁹ demişti. Moskova Büyükelçiliğinin Ankara'ya gönderdiği bu görüşme metni,o sırada andlaşmanın imzalanması için Belgrad'da bulunan Tefik Rüştu Aras'a iletilmişti.

Tefik Rüştu Aras, Belgrad'dan Ankara'ya gönderdiği telgrafında "... Paktın metnini Ankara'dan hareketinden önce Sovyet büyükelçisi Souritz'e vermiştim. Burada pakta ekli ve eşit güçte bir protokol yapıldı. Protokolde, bağıtlı taraflardan biri herhangi bir devlete karşı saldırıya geçerse, öbür tarafın ona karşı paktan doğan yükümlülüklerin son bulacağı vurgulanmıştır. Bundan başka bizim istediğimiz

⁷ **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyasi Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1974, s. 322-323.

⁸ **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 312.

⁹ **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 326.

üzerine bağıtlı tarfların başka devletlerle ortadaki tüm anlaşma, sözleşme ve yükümlülüklerinin geçerli ve yürürlükte olduğu belirtilmişti. Ayrıca Yunanistan'ın da katıldığı "Saldırının tanımına ilişkin Londra sözleşmesi" pakta bir temel olarak kabul edilmiştir. Pakta ekli olup gizli tutulan protokolün bir örneğini, Souritz'e verilmek üzere Ankara'ya gönderdim. İş böylece sonuçlandırırken, bu akşam Bulgar hükümetine, pakta katılması için yeniden başvurduk."¹⁰ diyordu. Tefik Rüşü Aras, Litvinov'un Türkiye'yi kutlaması gerektiğini ileri sürüyordu. Fakat imzladığı 4 Şubat tarihli protokol, Ankara'da hükümetçe de beğenilmemişti. Parafe edilen ek protokolün 8.maddesinin 1.fıkrasındaki hüküm ilk biçimi ile onların tüm sınırlarının yani hem altı Balkan ülkesi arasındaki, hem de onların dışındaki sınırları kapsamı içine alıcı nitelikte görüldüğü noktasında Dışişleri Hukuk Dairesinin danışmanlarının kararını hükümetin de paylaştığını görüyoruz. Kendisiyle görüşülen, Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Souritz'de aynı şeyi düşünüyordu.

Başbakan İsmet İnönü, 6 Şubat'ta Tefik Rüşü Aras'a gönderdiği yönergede "8.fıkra kalkmadıkça ya da Besarabya kapsam dışı bırakılmadıkça pakta imza edemeyiz" denilmişti. Yönergede ayrıca Litvinov'un metinde belirtilen 7.maddeye de itiraz ettiği, saldırının tanımını 1933 Londra sözleşmeleri dışında tutup daha geniş bir çerçeveye sokmak, ya da bu noktanın Türkiye'nin yapacağı çekince ile karşılanmasını istediği bildirilmişti. Yönergeye "Balkan devletlerinin ve Balkan sınırlarının tanımında genellikle yarar görülmektedir. Souritz daha önce konuşulduğu gibi Balkan sınırlarının tanımında ısrar ediyor...Pakt bütünü ile bizim için yararlıdır. Ancak onu imzalamak için Rusların onayını almak bağıtsal bakımdan zorunludur. Ruslarla çelişkili duruma düşmek ve ilişkilerimizi bozmak sonucunu verecek bir bağıtın imzasının zararı açıktır. Bakanlar kurulu bu biçimi ile paktın imzaya ve iki gün içinde Moskova'nın onayını almaya olanak görmüyor. İmzayı geciktirip, buraya gelmeniz uygun görülmüştür."¹¹ diye eklenmişti.

Bu arada Moskova Büyükelçimiz Baydur, Litvinov ile ikinci bir görüşme yapmıştı. Görüşmede Litvinov: "Bu Balkan pakta bizde kaygı uyandırdı. Aras, Cenevre'de bana bundan bahsettiği zaman, Balkanlılar arasında bir saldırmazlık anlaşmasının sözkonusu olduğunu bildirmişti...Belgrad'da parafe edilen protokolün 3. maddesi ile, imzacı devletler dışındaki bir devletin onlardan birine saldırısı ortaya

¹⁰ Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Pakta, s. 327.

¹¹ İsmail Soysal, Balkan Pakta 1934-1941, Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ankara 1985, s. 172.

çıkıyor. Yani Balkanlar dışında bir devlet imzacılardan birine saldırır ve bir Balkan Devleti de bu saldırıya katılırsa pakt hareketine geçecektir.

Böylece imzacı devletler yalnız saldıran Balkan devleti ile değil, Balkanlar dışı devletlerle de dolayısıyla savaş içine girecektir. Stalin'in hükümet üyelerinin ve benim düşünceme göre, bu madde Türkiye'yi Avrupa'da bir sürü tehlikeyle karşılaştıracaktır... Sözkonusu madde, bizimle ilişkileri ve görüşmelerinde Romanya'ya bize karşı bir siyasal avantaj sağlayabilir. Onun için bu paktı sevmiyoruz ve sevmeyeceğiz.”¹² demişti. Asıl korktuğu ise Sovyetler Birliği, Romanya'dan Besarabya'yı almak için saldırır ve Bulgaristan da Sovyetler Birliğinin yanında, Romanya'dan Dobruca'yı geri almak için savaşa katılırsa, Türkiye'nin ve paktın diğer üyelerinin Bulgaristan'a ve kendisine karşı harekete geçmesiydi.

O sırada Ankara dışında bulunan Atatürk, 7 Şubat'ta, İsmet İnönüye gönderdiği mesajda “Benim Ankara'ya gelişime kadar Tevfik Rüştü beyin geri dönmesi hakkındaki emirlerinizi tehir buyurmanızı rica ederim.” diyerek Tevfik Rüştü Aras'ın geri dönüşünü engellemiş ve Atina'ya geçmesini sağlamıştı. Atatürk mesajında “...Balkan paktında Balkan devletlerinin Balkanlardaki ortak sınırları için karşılıklı güvence verilmesi söz konusu idi. Tevfik Rüştü Bey ile birlikte öteden beri üzerinde düşündüğümüz temel bu idi...Bu temele göre Balkan devletleri sınırları “en general” öngürülmeyip onların yalnız ortak sınırlarının karşılıklı olarak güvence altına alınması formülü kullanılacak idi... Bağlı devletler, birbirlerine karşı yada genellikle Balkanlılar dışındaki sınırlar üzerinde saldırıya geçecek olursa paktın ortadan kalkacağı (Madde 7) yolundaki öneri ve formül de aşağı yukarı Souritz'in, Tevfik Rüştü Aras'ın görüşmesinde ellerinde gördüğüm yazısı idi. Bu anlatım ve koşulun pakt metni içinde ya da protokolde yazılmış olması, sizin de bildirdiğiniz gibi önemli olmaması gerekirse de böyle bir hükmü protokolde bırakanların özel bir amacı yoksa Rusların itiraz ettikleri noktayı metne almakta ne sakınca vardı. Balkan paktı bu devletlerin Balkan hudutları için olup onunla sınırlıdır. Böylece Rusların Besarabya sorununu ortaya sürmelerine neden kalmaz... T. R. Aras beyi geri çağırmasızın bir taraftan Atina'da onunla, bir taraftan da Ankara'da Souritz'ten çok Moskova'daki devlet adamlarıyla temas ederek konuyu sonuçlandırmanın doğru olduğunu arzetmiştim... Ruslarla aramızdaki anlaşmayı bütünüyle koruyarak Balkan paktını, dediğim gibi Atina'da ve olanaklı ise İstanbul'da imzalamak (yerinde

¹² Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, s. 330.

olur.)...Rus dostlarımız böyle bir girişimin etkisi altında, T.R.Aras'ın kelime oyunundaki dikkatsizliği yüzünden devletimiz için çok önemli olan bu paktı bozmaya kalmış olmasınlar.”¹³ demişti.

Atatürk'ün isteği doğrultusunda Tefik Rüşti Aras, andlaşmanın 8.maddesine imzacı devletlerin bugünkü sınırları cümlesine Balkan sözcüğünü ekletmişti.Bu konuda Atina'daki Sovyet elçiliği aracılığı ile Litvenov'un onayını da almıştı.Bunun dışında Romanya-Sovyetler Birliği sınırlarının kapsam dışında kaldığını göstermek için ek bir belge ile kapsam içine giren tüm Balkan sınırlarının tek tek sayılmasını sağlamıştı¹⁴. Ancak bunu sağlayabilmek için Yugoslavya ve Yunanistan'ın Arnavutluk ile olan sınırlarını da eklemeyi kabul etmek zorunda kaldığını Ankaraya bildirmişti.

Fakat bu değişikliklere karşın Sovyet Rusya çeşitli kaygılar taşıyordu. Onlara göre hazırlanmış metin kabul edilirse pakt devletlerinden birinin “herhangi bir devlete saldırması” deyiminden yalnız Balkanlarda bir devlete saldırı durumu anlaşılabilirdi. Oysa örneğin Romanya'nın Sovyetler Birliğine saldırması ya da bunu Almanya ile birlikte yapması Balkanlı mütteliklerinin yükümlülüğü gene de ortadan kalkmalıydı. Başka deyişle SSCB, Romanya ile ilişkileri yüzünden öteki Balkan devletleriyle herhangi bir sorunla karşılaşmamalıydı.O nedenle ya bu madde için Litvinof formülü kabul edilmeli ya da Türk hükümeti Sovyetlerin bu konudaki kaygılarını karşılayan bir çekinceyi pakta koydurmalıydı. Sovyet hükümeti böyle bir çekince metnini hazırlayıp Türkiye'ye göndermişti.

Bunun üzerine İsmet İnönü, Atina'da bulunan T.R.Aras'a gönderdiği 8 Şubat tarihli telgrafta “... Balkan sınırları Balkan devletlerinin kendi aralarındaki sınırlarıdır, denilmesi yeterlidir... Bugün Souritz'e verdiğimiz bir yazıda “ülkesel düzen” deyimi vardır ki bu Romanya'nın bir Balkan devleti sayılması ve bu sıfatla Balkan paktını imzalaması nedeniyle Besarabya da onun içine girer. Moskova andlaşması uyarınca Besarabya'nın Romanya'ya bağlanmasını tanımayacağımıza göre, bu anlamı “Balkan devletleri arasındaki sınırların güvence altına alınması” gibi bir hükümle ortaya koymak zorunluluğu vardır” deniliyordu. Yine aynı gün gönderilen 2.telgrafta “8.maddeye Balkanlarda deyiminin eklenmesi Balkan sınırlarının tanımı ve Türkiye tarafından protokole ek bir deklarasyon yapılması,

¹³ Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, s. 333.

¹⁴ Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, s. 334.

Sovyetlerin son istekleridir...”¹⁵. Hiçbir durumda Türkiye, SSCB’ne karşı olan bir eyleme katılmaya kendisini yükümlü saymayacaktır. 3.maddenin çıkarılmaması uygundur”¹⁶ denilmektedir.

Atina’da T.R.Aras, bu yönergeleri gözönünde tutarak, öbür üç Dışişleri bakanıyla çetin görüşmelerden sonra, protokolün 3. ve 7. maddesi değiştirilmeksizin Sovyetlerin istediği biçimde bir çekinceyi koydurtmuş ve 8. maddeye “ Balkanlarda” deyimini ekletmişti. Ayrıca imza protokolü ile, Balkan sınırları tek tek sayılmış ve eski anlaşmalara saygıya ilişkin 6.maddeden “ve benzerleri” sözcüğün kaldırılmasıyla yetinilmişti.¹⁷

Pakta 9 Şubat 1934 günü Türkiye’nin SSCB Dışişleri komiserliğine sunduğu bir demeç biçiminde eklenmişti. Buradan: “ Türkiye’nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme, hiçbir zaman, katılmak durumuna girmeği kabul etmeyeceğini, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti adına açıklamaktan gurur duyarım” denilmektedir. Metnin altına da “Bu demeç Balkan anlaşma paktının ayrılmaz bir parçasıdır” hükmü ekletilmişti.

Balkan antantı imzalandıktan sonra Türk dışişleri bakanlığı elçiliklere gönderdiği genelgenin 4. maddesinde¹⁸: “1929’da Karahan ile imzalanan bağta göre” taraflardan biri, ötekiyle karadan, denizden, ortak sınıra sahip bulunan herhangi bir üçüncü devletle yapacağı andlaşmaları ancak karşı tarafın izni üzerine imza etmek yükümlülüğünü üstlenmiş “bulduğundan hükümetimiz Moskova’ya karşı bunu yerine getirmek üzere, hazırlanan paktı Sovyetlere sunmuş ve bunun yapılması için onların onayını elde etmiştir” ibaresi yer alıyordu.

2. Montrö Boğazlar Sözleşmesinde Türkiye-Rusya İlişkileri

a. Litvinov’un Boğazların Ortaklaşa Savunulması Önerisi ve Türk-Sovyet İttifak Görüşmeleri (Haziran-Kasım 1936)

Lozan’da tespit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye 1933 yılından itibaren girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Lozan’da tespit edilen statünün; silahsızlanma çalışmalarının neticesiz kalması, Milletler Cemiyeti’nin, Japon ve

¹⁵ İsmail Soysal, *aynı eser*, s. 175.

¹⁶ *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi*, s. 338.

¹⁷ İsmail Soysal, *aynı eser*, s. 178.

¹⁸ *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi*, s. 342.

İtalyan saldırılarında yetersiz kalması, İtalya'nın sömürgecilik politikası gütmesi ve Doğu Akdeniz'e gözünü dikmesi Almanya'nın Versailles hükümlerini çiğneyerek karşı harekete geçmesi, Fransa'nın Alman tehdidine karşı Sovyet Rusya ve İtalya ile anlaşmalar imzalanması, Fransız-Sovyet anlaşmasını hoş karşılamayan İngiltere'nin Almanya ile anlaşması ve en önemlisi İtalya'nın Habeşistan'a saldırması gibi gelişmeler neticesinde değişmesi zorunlu hale gelmişti.

Litvinov, Montreux Konferansı'nın başladığı 22 Haziran 1936 tarihinde T.R.Aras'a ittifak teklifinde bulunmuş, Dr. Aras'ta bu teklifi "akademik mahiyette" Ankara'ya iletmişti. Ankara bu teklifi ile Litvinov'un ne kastettiğinin öğrenilmesi için T.R. Aras'tan araştırma yapmasını isterken, böyle bir fikrin genelde olumlu karşılanmadığını belirtilmişti¹⁹.

Sovyetler Birliğinin başlıca kaygısı Türkiye'nin Boğazları silahlandırma işinde Almanya'dan yardım alması olasılığı idi. O nedenle İtalya'ya karşı Türkiye'ye bir garanti vermeden Boğazların korunması konusunda işbirliği yapılmasını istiyordu. Böylece kendisini Akdeniz yönünden gelebilecek saldırılara karşı koruyabilecekti. Litvinov ile T.R. Aras arasında 23 Haziran'da yapılan görüşmede, Litvinov'un Boğazların savunması için bir ittifakı Türkiye'nin nasıl karşılayacağı sorusuna karşılık Milletler Cemiyeti ilkeleri çerçevesinde bir ittifaktan yana olduğunu, ancak Boğazlarla ilgili bir ittifakın nasıl olacağını sormuştur. Litvinov buna karşılık tahkimat ve silahlanmada yardım gibi konuların olduğu söylemiştir. Litvinov, Almanların bu işe karışmasından yana değildi. T.R. Aras Litvinov'un önerisini hemen reddetmemek için akademik bir görüşme niteliğinde Ankara'ya iletmiştir²⁰.

T.R. Aras Litvinov'un girişimini Ankara'ya bildirmiş, Ankara'dan da önerinin ciddi olması durumunda Ankara'da görüşme yapılabileceği yoksa Montreux'un böyle önemli bir görüşme için uygun olmayacağı cevabını almıştır. Litvinov 25 Haziran günü yapılan görüşmede kendi girişimine bir açıklık getirmeden Türkiye'nin teklifini yapmasını istiyordu. Dr. Aras bu konunun sebebini sorunca da Litvinov Karahan ile T.R. Aras arasındaki bir görüşmeyi bildiren telgrafi göstererek bir pasaj okudu. T.R. Aras, Karahan'ın Boğazları ortak savunmamız için bir ittifak

¹⁹ Kâmuran Gürün, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1991, s. 153.

²⁰ *Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939*, Ankara 1974, s.

antlaşmamız yok sözünden, ittifak olursa, ortak savunuruz anlamını çıkarmış olduğunu anlamıştı. Bunu Litvinov'a da aktarmıştı. Sovyet Rusya'nın en büyük endişesi Almanya'nın Türkiye'yi ziyaretleri sırasında Boğazlarla ilgili tahkimat yapacağı idi.

Bu konuşmadan sonra T. R. Aras, Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu ile görüşmüştü. Ankara'ya gönderdiği telgrafta Titulescu'nun, Karadeniz kıyısındaki devletler arasında bir pakt yapalım teklifi bulunmaktaydı. Titulescu bu teklifi aynı zamanda Moskova'ya da sormuştu. Buna karşılık T. R. Aras, Türkiye'nin bölgesel paktları iyi karşıladığını, bir Karadeniz paktı işinin niteliğini bilmediğini, Litvinov'dan bir cevap gelirse Ankara'ya soracağı söylemişti. T.R. Aras Litvinov'a bu pakt işini sorunca Titulescu'nun bundan söz ettiğini, böyle bir pakt ile deniz sınırları ile karşılıklı güvence verilmesinin düşünülebileceğini buna Bulgaristan'ın da katılabileceğini söylemişti. Litvinov, bu konuyla ilgili Moskova'ya olumlu bir biçimde iletmişti²¹.

T.R. Aras, Temmuz'un ilk haftasında Litvinov ve Karahan ile bir görüşme yapmıştı. T.R. Aras görüşmede, Türkiye arazisinin Boğazlardan ibaret olmadığını, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya sarsılmaz bir dostlukla bağlı olduğunu, ancak iki ülke arasındaki ilişkilerin dost ve müttefik gibi olması gerektiğini, yoksa bir taraflı bağlılık olamayacağını Litvinov'a aktarmıştı.

Bu görüşmelerle ilgili olarak Başbakan İsmet İnönü 12 Temmuz'da Dr. Aras'a gönderdiği telgrafta, Türkiye için en önemli ve belki tek sorunu olarak Akdeniz'in güvenliği ve İtalya'nın hırsını göstermekteydi. Bunun nedenini ise ilerde muhtemel olan bir dünya savaşında İtalya'nın hangi grupta yer alacağını belli olmamasıydı. Telgrafın devamında muhtemel bir savaşta eğer İtalya tarafsız kalırsa Türkiye'nin de tarafsız kalması gerektiğini vurguluyordu. İtalya'nın savaşa girme ihtimaline karşı ise yine Türkiye'nin tarafsız kalmasının yararlı olacağını söylemişti. Türkiye'nin İtalya'ya karşı güvenliğini sağlaması için İngilizler veya Ruslarla uzun vadeli bir ilişki kurması gerektiği, böylece hazır ve etkin güvence karşılığında, onların gelecekteki büyük savaşta alacakları riskleri paylaşabileceğini söylemişti.²²

Montreux konferansından Alman basınının olumsuz bahsetmesinden memnun kalan Litvinov, 20 Temmuzda T.R. Aras ile yaptığı görüşmede, Moskova'ya döner

²¹ **Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939**, s. 73-74.

²² **Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939**, s. 54.

dönmez yeniden canlanan dostluğu güçlendirmek üzere bir şey düşünüp bildireceğini bildirmişti. Bu durum Litvinov'un Boğazları ortaklaşa silahlandırmak ya da Türkiye'yi karşılığı olmadan istediği cepheye sürüklemek düşüncesinden vazgeçtiği düşüncesini uyandırmıştı.²³

Sovyetler Birliği, Almanya'nın Türkiye ile yakınlaşmasından endişe duymaktaydı. Sovyetler Birliği Türk hükümetinin 5 Aralık 1935 günü, Atatürk ve İnönü'nün de katıldığı bir görüşmede Alman deniz subaylarından Boğazların güvenliği hakkında aldığı brifingden dolayı sürekli bir kaygı duyuyordu. Montreux konferansına önce katılmayacağını açıklayan Almanya sonradan konferansa bir gözlemci göndermişti. Almanya artık askeri deniz gücü statüsüne sahip olması, ekonomik bir çıkar olarak Tuna'dan yararlanma istek ve arzularının artması dolayısıyla kendi güvenliği gerekçesiyle Türkiye'nin kazanımlarını alkışlamıştı.²⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı politik dairesi Avrupa bölümü Türk barışının övülmesini isterken, Alman Harp Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı kaygı duyuyordu. Almanya bir savaş halinde, Sovyet Karadeniz filosunun Akdeniz'de Fransız filosunun hareketini destekleyebileceğinden korkuyordu. Sovyetler Birliği'nin bu olanağı ancak Türkiye hükümeti ile dostane ilişkilerini devam ettirdikçe elde edebileceğini²⁵ biliyordu.

Litvinov, Montreux'dan Moskova'ya dönerken karşılaştığı Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'a, Türkiye'nin takip ettiği siyaseti anlamadığını, buna sebep olarak, T.R. Aras'a Karadeniz ve Boğazların güvenliği için iki ülke arasında karşılıklı yardım paktı önerisinin ve Boğazlar'ın güvenliği için sunulan yardım teklifininin kabul edilmemesini göstermekteydi. Litvinov, izin için Ankara'ya gidecek olan Zekai beyle Moskova'da Türk hükümetini aydınlatmak için görüşmek istediğini bildirmişti.

T.R. Aras, bu görüşmeden haberdar olunca Türkiye'nin Moskova elçiliğine bir bilgi telgrafi göndermişti. Telgrafta "Boğazların silahlandırılmasını Türkiye yapacaktır. Rusya Türkiye'nin bu konudaki ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildir. Rusya silahlanmada önceliği kendisine vermiştir. Boğazların silahlandırılması en az 20 milyon dolar tutacaktır. Sovyetler Birliği istediğimiz 2

²³ **Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939**, s. 131-150.

²⁴ Ludmila Jivkova, [Çev: F. Muharrem, F. Erdinç], **Türk-İngiliz İlişkileri**, İstanbul 1978, s. 107.

²⁵ Ludmila Jivkova, **aynı eser**, s. 108.

milyonluk krediyi vermemiştir. Boğazların silahlandırılması mali bir konudur. Bunun için siyasi bir ittifak yapmamızda bir yarar yoktur. Bir ittifak antlaşması yapabilmemiz için Rusların Akdeniz'e kuvvet çıkarıp çıkarmayacaklarını bilmemiz gerekir. Eğer bunu kabul ederlerse iki tarafın ihtiyacına uygun şöyle bir hal düşünülebilir: Türkiye, Sovyetler Birliğine saldıran herhangi bir devletin her türlü aracını Boğazlardan Karadeniz'e geçirmemeyi kabul eder. Sovyetler Birliği de Türkiye, Akdeniz'de herhangi bir saldırıya uğrarsa en aşağı bu kadar bir kuvvetle, ayrıntıları öngörülecek güçte bir donanma ve hava kuvveti ile Türkiye'nin isteği üzerine hemen yardıma gelmeyi üstlenir. İttifak antlaşmasının konusu bu olabilir. Bunlar benim şahsi düşüncelerimdir. Konuşmalarınızda Rusların ne düşündüklerini iyi anlayın ve özellikle Rusların Boğazlar dışında bir yüklenim altına girip girmeyeceklerini belirtmeye çalışın." Bu talimat üzerine Zekai Apaydın Ağustos ayı içinde Litvinov'un, Kafkasya'da kaplıcalarda dinlenmekte olduğunu öğrenince yardımcısı Stamanakof ile görüşür. İlk görüşme hakkında Ankara'ya gönderdiği mektupta yardımlaşma teklifinin Türkiye'den gelmesini beklediklerini ancak Montreux Sözleşmesi varken ne Sovyet – Fransız ne de Romen – Fransız paktının işleyemeyeceğini söylemişti. Buna karşılık Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir tertibe girmesinin söz konusu olamayacağını, Sovyetler Birliği ve Karadeniz devletleriyle yapılacak bir paktın Türkiye'yi Akdeniz'de İtalyan saldırısına karşı koruyamayacağını bildirmişti.²⁶

İngiliz kralının Türkiye ziyareti ve aynı dönem içerisinde İspanya iç savaşına İtalya ve Almanya'nın taraf olarak karışması üzerine, Sovyetler Birliği'nin çıkarları İtalya ile çatışmaya başlamıştı. İtalya'nın Almanya'ya karşı bir ittifaka yönelmesiyle, Sovyetler'in İtalya'ya karşı Türkiye için yükümlülük altına girmesine engel kalmıyordu. Litvinov, Ekim ayı içinde Milletler Cemiyetinin kurul çalışmalarını sırasında Litvinov, T.R. Aras ile görüşmüştü. Görüşmede Türkiye'nin İngiltere ile ilişkilerinin gelişmesinden memnun olduğunu ancak bunun Türk-Sovyet ilişkilerinin yerini almaması gerektiğini söylemişti. Türkiye'nin Almanya ve Japonya ile siyasi ilişkilerinden öte ilişkiler kurmaktan kaçınacağını ümit ettiğini söylemişti. Türk-Sovyet ilişkilerinde bir soğukluk olmadığını etrafa göstermek gerektiğini söyleyerek, Almanya'nın Çekoslovakya'da bir darbe yapabileceğini, bundan da bir savaşın çıkabileceğini, Hitler'in Çekoslovakya'dan sonra Romanya üzerinden Sovyetler

²⁶ **Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939**, s. 131-136.

Birliği'ne saldırabileceğini, bundan da savaşın başlayabileceğini söylemişti. Buna karşılık T.R. Aras'ın, Türkiye'nin Akdeniz'de bir saldırıya uğraması halinde Sovyetler Birliği'nin yükümlülük üstlenip üstlenmeyeceği sorusuna karşılık olumlu bir cevap almıştı. T.R. Aras, iki ülke arasındaki hudutların ve bulunulan durumun müsait olmadığını söyleyince, Litvinov, Genelkurmaylar mümkün ve pratik olanı tayin ederler dedi. Görüşme sonunda Litvinov genel görüşmelerin Moskova'da yapılmasını istedi. Bu konuda iki taraf da anlaşmaya vardı. Bunun zerine T.R. Aras, Ankara'ya gönderdiği telgrafta "Saldırgan ve savaşan devlet gemilerinin Boğazlardan geirilmemesine karşılık, Türkiye'nin Akdeniz'de bir saldırıya uğraması halinde Rusya'nın karadeniz donanması, hava kuvvetinin ne kadar olması gerektiğini Litvinov'a verilmek üzere Fransızca metnin telgrafla gönderilmesini istemişti.

T.R. Aras'ın telgrafının cevabı 7 Ekim 1936'da İsmet İnönü'den gelir, telgrafında, Atatürk ile görüştükten sonra, Cenevre'de bulunan Aras'a ve Moskova büyükelçiliğine yolladığı telgraflarda işin çok önemli olduğunu, bunu hükümeti toplayıp görüşmek, ayrıca Genelkurmay Başkanı akmak'ın görüşünü almak gerektiğini, ancak ne olursa olsun, Sovyetlere yazılı bir belge verilmesinin uygun görülmediğini bildirilmişti. Bunun nedenini ise, Avrupa ile oluşabilecek sorunların altından kalkılamayacak yükümlülükler üstlenilmesinden, aynı zamanda bu olasılıklarla karşılaşmaktan ve hiçbir hazırlık yapılmadan ekonomik ilişkilerimizi felce uğramasından ekindiğine bağlamıştı.

Bu telgraf zerine T.R. Aras, Litvinov'a yazılı bir metin veremeyince görüşmelerin ertelenmesine karar verilir. Moskova'ya gönderilen bilgi telgrafında ise "Bugün ekonomik ilişkilerimiz Alman pazarına bağlıdır. Bu ilişkilerimizde alışverişimiz önemli ölçüde sarsılır ise zararımız ve zaafımız büyük olur. Evvela pazarlarımızı ıslah etmeliyiz..." fikrine yer veriliyordu. Gerçekten de 1936 yılında Türkiye ihracatının %51'i Almanya'ya gönderiliyor ve ithalatında %45'i Almanya'dan getiriliyordu.²⁷

İsmet İnönü, T.R. Aras'ın telgrafını alınca 5 Ekim günü Genelkurmay Başkanı'na düşüncesini sormuştu. Fevzi akmak 6 Ekim günü verdiği cevapta Sovyetlerden bir saldırı karşısında alabileceğimiz yardımı, 6 denizaltı gemisi, 2

²⁷ Edward Weisband, **2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası**, İstanbul, 1974, s. 103.

kravuzöz, 4 muhrip, 5 mayın gemisi, yeterli miktarda mazot ve benzin, 100 bombardıman uçağı ve 100 tank olarak ifade etmişti.

Aras, Litvinov'la görüşmesinden sonra Cenevre'de bulunan A. Eden ile görüşerek çok gizli kaydıyla Litvinov'la konuştuklarını aktararak İngiltere'nin düşüncesini öğrenmek istemişti. İngiltere'nin cevabı daha sonra Fethi Okyar aracılığı ile iletilmişti. İngiltere kesin cevabını 14 Ekim'de göndermişti. İngiltere'ye göre böyle bir andlaşma, eğer sözleşmeyi değiştirici bir tesir taşırsa, bu öteki devletlerin itirazlarını doğuracağından tehlikeli olduğu, eğer sözleşme kapsamını aşmayacaksa bir anlamı olmadığını bundan dolayı da Rusların Akdeniz' de Türkiye' ye bir yardım vaadinde bulunmaları beklenemeyeceğiydi. Türkiye'nin Rusya ile askeri bir ittifakını gerektirecek böyle bir tasarının, Türkiye'nin Avrupa' da oluşum içindeki cephelerden birisine bağlanması anlamına geleceğı vurgulanmıştı. Türkiye'nin gücünü ise, hiç bir tarafa bağlı olmayarak, barış ve istikrar için önemli bir öge olmasına bağlamaktaydılar. Akdeniz'de Türkiye için olası her tehlikeyi karşılamak üzere, Ruslarla bir ittifak tehlikeyi azaltmayıp arttıracığını düşünmekteydiler. Böyle bir ittifak ile, Rus kuvvetlerinin Akdeniz'e sarkabileceğı bundan dolayı da Türkiye'nin düşündüğü tehlikenin daha somut bir biçimde ortaya çıkacağını belirtmişlerdi. O nedenle Türkiye' nin hiçbir tarafa bağlı kalmaması kendi güvenliğı için daha sağlıklıdır. 'tezi savunuluyordu.

Yukarıda belirtilen İngiliz tezi, Türkiye tarafından beğenilmişti. İsmet İnönü, ekim ortalarında Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta Sovyetler Birliğı ile dostluğun içtenlikle istendiğini fakat 'genel ve kesin bir yardımlaşma paktı yapmaya imkân olup olmadığına duraksama içinde olduğunu söylemişti. Bu nedenle, Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin Alman pazarına bağlı olduğunu vurgulamıştı. Öte yandan Avrupa'daki durumun Türkiye'yi zamanından önce savaşa sürüklemesinden korkulduğunu, üstlenilecek yükümlülüklerin Montreux sözleşmesiyle bağdaşıp bağdaşmayacağını söz konusu olduğunu aktarmıştır.

Gelişen bu olaylardan sonra Zekai Apaydın, Litvinov ile 19 Ekim'de görüşmüştü. Litvinov, Aras'la konuşmalarının hiçbir netice vermediğini söyledikten sonra kendisinde, Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla bir şey yapmak istemediğı düşüncesinin oluştuğunu söylemişti. Zekai Bey bu nasıl sözdür diye sorunca' bu benim hissimdir. Verilmiş bir taahhüdünüz mü var, yoksa kendiliğinden peşin bir muvafakat almayı uygun görmüyorsunuz onu bilmem cevabını vermişti. Buna

karşılık T.R. Aras talimatında yer alan Çiçerin mektubunu hatırlatmıştı. Bu mektup gereği Rusya'nın yardım vaadinde bulunduğunu söylemiş ve o mektubun sadece Rusya'yı görevlendirmiş olduğunu belirtmişti. Apaydın'ın görüşmelerle ilgili telgrafları Atatürk'e de bildirilmişti. Bakanlar kurulunda durum görüşüldükten sonra T.R. Aras 24 Ekim 1936' da Zekai Apaydın'a gönderdiği telgrafta: Türkiye'nin Sovyetlerle olan ilişkilerinde başka devletlerin onayını almanın söz konusu olmadığını, ittifak düşüncesinin Litvinov' un ilişkileri canlandırmak isteğiyle ortaya çıktığını söylemişti. Bu konuda yapacak bir şey bulunmadığı, her iki devletin de yakın bir saldırı tehlikesi karşısında olmadığı, bu arada Montreux'nün 19. maddesinde yabancı gemilerin geçişinin yasaklanmış olmasının Çiçerin'in mektubundaki Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye yardım vaadini karşılaştırarak bir dostluk konusu arandığını, Litvinov'un ise bunlar arasında koştur bir durum görmediğini, 23 Ekim 1936'da konunun hükümetçe inceden inceye görüşüldüğünü, Montreux'ün iki ülkenin çıkarlarını yeterince koruduğu söylenmişti. Gerektiğinde Türkiye'nin görevini yaparken öteki devletlerin Türkiye'ye yardım etmesinin doğal olduğu vurgulanmış, bundan dolayı böyle bir görüşme ve yüklenimin söz konusu bile olamayacağı söylenmişti. Çiçerin'in mektubunun tek yanlı kapsamının yorumunu, uygulama zamanında Sovyetlere bırakılmıştı.

Zekai Bey hükümetten aldığı talimat uyarınca Ekim ayı sonunda Litvinov ile görüşmüştü. Görüşme sonunda Litvinov 'Ne diyeyim. Türkiye'nin bir şey yapmak istemediğini anlıyorum. Bununla teşebbüsünüzü geri almış oluyorsunuz. Biz bundan sonra hiçbir şey demeyiz. Teşebbüsün sizin tarafınızdan gelmesini bekleriz. Mesela amacımız bildiğiniz üzere iki taraf arasında bölgesel veya doğrudan doğruya bir yardım paktı yapmak idi. Bunu evire çevire bir şey yapmamak şekline çevirdiniz.' diyordu. Litvinov, Türk tezinde belirtilen, boğazların savunulmasında yardımı doğal karşılama noktasını memnunlukla kabul etmişti.

Sovyetlere vaat edilen beyanat 1 Kasım günü Atatürk tarafından T.B.M.M.'nin açılış konuşması sırasında yapılmıştı. Konuşmada "... karada ve denizde büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamıyla muhafaza ederek, tabii inkışafatında devam ettiğini beyan etmekle de ayrıca memnuniyet duyarım."²⁸ denmekteydi. Sovyet ihtilalinin yıldönümü nedeniyle Rus

²⁸ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, s. 11, s. 63.

Büyükelçiliğinde verilen davet sırasında Büyükelçi Karahan ile görüşen İsmet İnönü'ye Karahan, Türkiye'nin pakt yapmak istememesinin asıl nedeninin "Pakt meselesini İngilizlere sormuşsunuz. İngilizler yapmayın tehlikelidir demişler. Onun üzerine yapmıyorsunuz. Moskova'nın haberi budur ve bunun için çok üzüntülüdür." dedi. İsmet İnönü, Büyükelçilikten ayrıldıktan sonra olayı T.R. Aras'a anlatarak onu Karahan'ı yatıştırmaya göndermişti.

Görüşmede Karahan ve T.R. Aras fikir birliğine vardılar. İnönü bu buluşmanın yararını takdir ettiğini, gerçekleştirmeye çalışacağını söyler. Karahan 12 Kasım'da İnönü'yü ziyaret eder. Sovyetlerin kırgınlığının bir ittifak andlaşmasının suya düşmesinden çok, Türkiye'nin bundan İngilizlere bilgi vermesinden doğduğunu söyler. Karahan İngiltere'nin Türkiye için içten bir dost olacağına inanmadığını söyler. İnönü'de Türkiye'nin son yıllarda Sovyetler Birliği'ne verdiği önemin devam etmesine rağmen kendilerinin Sovyetler Birliğince ihmal edildiğini söyler. Bununla birlikte bu dostluğun korunması gerektiğini bildirir. Görüşmede Karahan, Atatürk ile Stalin arasında bir görüşmenin sağlanması fikrinde ısrar etmişti.

Görülüyordu ki Sovyetler Birliği'nin 1936 yılı içinde teklif ettiği yardımlaşma paktı önerisi Türkiye tarafından kabul edilmiyordu. Ancak 1937 yılı içinde Almanya'nın Romanya'da nüfuz kazanması, İtalya'nın Balkanlardaki girişimleri ve Balkan paktını zayıflatma çabaları sonucu Türk-Sovyet ilişkilerinde yeniden bir yumuşama olur. Fakat yardımlaşma paktı yapılması fikri 1939 yılına kadar bir daha gündeme gelmez. Atatürk Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne verdiği önemi göstermek için 13 – 16 Temmuz 1937 tarihleri arasında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı Sovyetler Birliği'ne gönderir. Ancak Türk hükümeti Atatürk ile Stalin'in buluşması teklifi üzerinde durmayacaktır. Bu olay artık iki ülke ilişkilerinin eskisi gibi olmadığını açık bir kanıttır²⁹.

b. Montreux Andlaşması'nda Sovyetler Birliği ve Türkiye

Boğazların silahtan tecridini şart koşan 1923 Lozan Muahednamesi, alakalı devletlere gerek sulh ve gerek harp esnasında ticaret ve harp gemilerinin boğazlardan serbest geçmelerini temin etmek istemişti. Bu, o zaman umumi sulhun temini

²⁹ Murat Tuncer Tunç, **1923-1953 Yılları Arasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1993, s. 163-198.

bakımından zorunlu olarak görünüyordu. Ve Türkiye, kendi toprakları üzerindeki hâkimiyetinin bu tahdidine, sırf bu umumi sulh davası için razı olmuştu. Bundan başka, boğazların silahtan tecrit vaziyeti, andlaşmayı imzalayan devletlerin temsil ettikleri milletlerarası bir komisyon tarafından 1936 yılına kadar muntazam olarak kontrol edilmişti. 13 sene evvel gösterilen kolektif emniyet ve müşterek yardım delillerinden en başlıcası, boğazların silahtan tecridini askeri bakımdan Türkiye için bir tehlike teşkil etmeyeceği idi. Halbuki 1936 yılında, Ankara hükümeti Türk devleti için bir tehlike sezmişti. Bunun sebebi 1936 yılındaki vaziyet on üç sene evvelki vaziyet değildi ve kendisine verilen kolektif garanti kıymetinden çok kaybetmişti. Almanya Versay Muahedesinin V. Kısmını bozarak kitle halinde silahlanmıştı. Denizde, Karada askeri kuvvetini yeniden kurmuştu. Sovyet Rusya büyük devletler çevresine tekrar dahil olmuştu. İtalya-Habeş anlaşmazları, Lozan'ı imzalayan devletlerle İtalya arasındaki münasebetleri tamamen değiştirmişti ve İtalya Şarki Akdeniz'de hususi bir mevki almıştı. Nihayet Türkiye Balkan antantına dahil olmuştu. Bu ona bazı hususlarda bir takım mecburiyetler yüklemekteydi³⁰.

Yukarıda belirtilen nedenlerden ve uluslararası alanda ortaya çıkan yeni durum üzerine Türkiye, 10 Nisan 1936'da, 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde imzası bulunan devletlere bir nota göndererek, son gelişmeler karşısında, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesinin artık uygulanamaz hale geldiğini belirterek, kendi güvenliği, savunması ve egemenlik haklarının korunması yönünden, Lozan'da saptanan statünün değiştirilmesini ve Boğazların askerileştirilmesini, bunun için de görüşme yapılmasını istemiştir³¹.

Sovyet Hükümetinin Dışişleri Komiserliği Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğine Türkiye'nin notasını aldıktan sonra; notanın alındığı, Hükümeti'nin daima bu bölgede Türkiye'nin hâkimiyetini tamamen muhafaza etmek lazım olduğu ve bu hâkimiyete Boğazlarda barışın ve huzurun muhafazası için elzem bir şart olduğu kanaatinde bulunduğunu bildirmişti³². Özellikle barışın bozulma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu konusunda Türk Hükümetinin belirttiği endişeyi paylaştığını da açıkladı. Bundan ötürü, Sovyet Hükümeti, Sovyet Hükümeti'nin güvenliğini

³⁰ **Ayn Tarihi**, Sayı 31, Haziran 1936, s. 74.

³¹ Rifat Uçarol, **ayn eser**, s.

³² **Ayn Tarihi**, sayı: 29, Nisan 1936, s. 50.

pekiştirmeye yönelmesini ve bunun sonucu olarak Boğazlar rejiminin değiştirilmesini istemesini çok doğal buluyordu³³.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 15 Haziran 1936'daki toplantısından sonra yani 22 Haziran'da İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya, Japonya, İtalya, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye heyeti ile Montrö'de toplanarak Boğazların tahkimi meselesini tetkik etmişlerdi³⁴. Konferans müzakereleri için Montrö Palas salonlarında toplanılacak ve Türkiye'nin hazırladığı bir proje esas teşkil edecekti. Türkiye'yi temsil edecek olan heyette Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras bulunmakta ve Hariciye Genel Sekreteri Büyükelçi Numan Menemencioğlu, Genelkurmay İkinci Reisi General Asım, Milletler Cemiyeti nezdinde Türkiye Daimi uzmanı Necmettin Sadık'tan mürekkep bulunacaktır. Heyeti murahhasa ve beraber iktisat müşaviri olarak İktisat Vekaleti Müsteşarı Sadullah Sıhhiye namına Hıfzıssıhha Umum Müdürü Dr. Asım, Dışişleri Bakanlığı Başhukuk Müşaviri Ziya, Daire Şeflerinden Mehmet Cevat, Müşvik Selami ile üç katip, sekiz askeri müşavir heyetine dahil bulunmaktaydı³⁵.

1921'den beri devam eden samimi dostluk Rusya'ya Türkiye'nin şahsında kuvvetli bir kapı bekçisine sahip olduğu ve bu bekçinin icabında Karadeniz'deki Rus sahillerine bugün daha gayri askeri bir halde bulunan Boğazlar üzerinden vuku bulacak bir taarruzu menedeceği emniyetini verecekti. Türkiye kendisinin müdafaası için haiz olması lazım gelen istiklal ve hâkimiyet hakkına karşı Lozan antlaşması konmuş olan bu tahdidatın kaldırılması için öteden beri ileri sürdüğü ve şimdiye kadar daima neticesiz kalmış olan taleplerinde her vakit Rusya'yı kendi yanında olarak bulmuştur. Türkiye için en büyük askeri öneme sahip olup ve henüz halledilmemiş bulunan bu meselede Sovyet Rusya'nın yaptığı bu yardım boğazların tekrar askerleştirilmesi için Türkiye'nin yanında görülmekteydi³⁶. Daha sonra beyanat veren Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri B. Litvinof, Lozan Konferansının imzasından beri geçen zaman tahlil ettikten sonra Türkiye'nin barış vaziyetinin herkesçe malum olduğunu 13 sene zarfındaki değişikliklerin dikkate alınması lazım geldiğini söyleyerek demiştir ki:

³³ **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çev, Atilla Tokatlı, sayı 7, İstanbul 1980, s. 303.

³⁴ **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, s. 302.

³⁵ **Ayn Tarihi**, Sayı 31, Haziran 1936 s. 39-40.

³⁶ **Ayn Tarihi**, Sayı 31, Haziran 1936 s. 274.

“Lozan mukavelesinin tadili meselesi, bu konferansa iştirak edenlerin iyi niyetleri sayesinde, bütün Karadeniz menfaatlerinin menfaatleri korunmakla beraber, Türkiye'nin haklı olan talepleri temin edilmek sureti ile halledilebileceğini tahmin etmekteyim. Aynı zamanda Karadeniz bölgesinde barış temin ve takviye edilmiş bulunacaktır ki, bu da dünya barışının kuvvetlenmesine hizmet edecektir.”³⁷

Konferansta, Karadeniz'de kıyısı olan ve olmayan devletler, çıkar çatışmaları dolayısıyla hemen ikiye ayrıldılar. Başta Sovyetler Birliği olmak üzere, Karadeniz'de kıyısı olan devletler, kendi gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi için tam serbestlik verilmesini ve kıyısı olmayan devletlere ait gemilerin Boğazlara girmesinin de en dar ölçüde kısıtlanmasını istiyorlardı. Diğer yandan, başta İngiltere olmak üzere, Karadeniz dışındaki devletler, bu denizde uygun bir denge kurmaya ve Karadeniz devletlerinden biriyle anlaşmazlık halinde hareket serbestliğini korumaya çalışıyorlardı. Konferans çalışmaları, bu birbirine karşı olan tezlerin çatışmasıyla sürdü. Sonuçta, Türkiye'nin Boğazlar üzerinde egemenliğini yeniden kurmayı hedef alan, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerinin bu denize girmesini önemli ölçüde kısıtlayan Türk tezi, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin desteği ile kabul edildi. Bunun üzerine, Boğazlar statüsüne yeni bir şekil veren Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936'da imzalandı³⁸. Bu vesika, 20 Temmuz 1936 tarihli mukavelenamesinin son maddesi mucibince Fransa Dışişleri Bakanlığı hazinesi evrakında saklanılmak üzere, bu bakanlığa verilecekti³⁹.

Bu münasebetle Boğazlar mukavelenamesinin aldığı son şekli⁴⁰;

Sulh zamanında geçiş

1. Boğazları tahkim etme hakkımız kabul edilmiştir.
2. Boğazlardan ticaret gemileri, gece ve gündüz serbestçe geçecektir. Yalnız Türkiye muharib olduğu zaman, ancak gündüzleri ve bizim göstereceğimiz yoldan geçeceklerdir.
3. Sulh zamanında, harb gemileri, Karadeniz devletleri 8 gün, diğer devletler 15 gün önceden haber verme, geçerken malumat verme kaidelerine riayet etmek üzere, yalnız gündüzleri geçeceklerdir.

³⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı 31, Haziran 1936 s.54.

³⁸ Rifat Uçarol, **aynı eser**, s.

³⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı 36, 1-30 s.60.

⁴⁰ **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1936, Sayı: 4374, s.1-3.

4. Boğazlardan bir defada 15.000 tondan ve 9 taneden fazla harb gemisi geçemez. Karadeniz’de sahili olan devletlerin 15.000 tondan büyük gemileri yanlarında yalnız iki muhrip olduğu halde tek tek geçebilirler.
5. Türkiye’nin daveti üzerine Boğazlar mıntıkasındaki Türk limanlarına tonaj ve adet kaydi olmadan ecnebi harb gemileri ve filoları misafir olarak gelebilirler.
6. Boğazlardan Denizaltı gemisi geçemez. Karadeniz gemilerinin hariçte yapılan veya tamire giden gemileri müstesnadır. Bunlar Türkiye’nin müsaadesi ile deniz üstünden geçebilirler.
7. Transit harb gemileri, boğazlar mıntıkasında geçişin icab ettirdiği müddetten fazla kalamazlar.
8. Harb gemileri Boğazlar mıntıkasında tayyarelerini uçuramazlar.
9. Sulh zamanında, Karadeniz’e 30.000 tondan ve Sovyetler filosu bugünküne nazaran on bin ton artarsa 45.000 tondan fazla ecnebi harb gemisi giremez.

Harb Zamanında

10. Harb zamanında Türkiye bir tarafken muhariplerin harb gemileri Boğazlardan geçemez. Milletler Cemiyeti’nin verdiği vazifeleri ifa edecek gemilerle Türkiye’nin de dahil olduğu mıntakavi paktların vecibelerini yapacak gemiler (Mesela Türkiye, Sovyet-Fransız paktına iştirak ederse, bir harb halinde, Sovyet-Fransız harb gemileri Boğazlardan girip çıkabileceklerdir.
11. Türkiye muharibken Boğazlardan harp gemilerinin geçişi ve geçiş şartları tamamilen Türk hükümetinin ihtiyarında olacaktır. İstedığımızı geçireceğiz, istediğimiz olmaz diyebileceğiz.
12. Türkiye kendini harb tehlikesine maruz görürse, milletler Cemiyeti’ne ve mukavelede imzası olanlara keyfiyeti haber vermek sureti ile harb gemilerinin geçişini, yukarıdaki maddede olduğu gibi tamami ile kendi idare edecektir. Yalnız Milletler Cemiyeti konseyi’nin ve imza devleri bu harb tehlikesini varid görmeleri lazımdır. Konsey sülüsünü ekseriyetle ve mümzi devletler ekseriyetle harb tehlikesini varid görmezlerse aldığımız tedbirlerden vazgeçmeye mecburuz.

Diğer Maddeler

13. Harb halinde Boğazlardan geçecek muharib devlerin harb gemileri, Boğazlar mıntıkasında harb haklarını istimal edemezler.

14. Boğazlar mıntıkasında askeri ve sivil tayyarelerinin uçuşu Türkiye nizamatına tabidir. Memnu mıntıklar üstünde sivil tayyareler de uçamazlar. Avrupa'dan Asya'ya, Akdeniz'den Karadeniz'e gidip gelecek sivil tayyarelere emniyet içinde uçmalarını temin edecek yol göstereceğiz.
15. Boğazlar Komisyonu ilga edilmiştir.
16. Mukavelenin hiçbir hükmü Milletler Cemiyeti misakından mütevellit hak ve mükellefiyetleri ihlal etmeyecektir.
17. Mukavelename Türkiye'den başka beş devlet tarafından tasdik edilince kat'î surette mer'iyete girecektir; fakat ayrı bir protokol mucibince Türkiye derhal tahkimata başlayacaktır ve mukavelenamenin diğer maddeleri de bir ay sonra muvakkaten mer'iyete girecektir.
18. Yeni mukavelename 50 sene müddetle mer'î olacaktır. Fakat beş senede bir, tadili mümkündür.

Yeni mukavelenamede esas itibariyle Türkiye'nin ve Sovyet Rusya'nın istedikleri kabul edilmiştir. Çünkü Boğazlar işinde, birinci derecede, Türkiye ikinci derecede de başta Sovyet Rusya olmak üzere Karadeniz Devletleri gelir. Onun için bu devletlerin emniyet ve müdafaa hakları ile menfaatlerinin diğer hak ve menfaatlerden üstün tutulması hak ve zaruri olarak kabul edilmişti.

Vaziyeti umumi bir şekilde hülasa edersek yeni Boğazlar mukavelenamesi:

1. Türkiye'nin emniyet ve müdafaasını tamamıyla temin edecek bir mahiyet almış, bize evimizin apaçık olan kapısını kapamak, Türkiye'nin kalpgahını müdafaa etmek imkânını vermiştir.
2. Karadeniz, tam Sovyet Rusya'nın ve diğer Karadeniz Devletlerinin işine gelen bir şekilde hem açık, hem de kapalı deniz vaziyetine girmiştir. Harb zamanında, Karadeniz, bu denizde sahildir olan devletlerin müdafaası bakımından kapalı bir denizdir; Akdeniz'den oraya harb gemileri giremeyecektir. Aynı zamanda Milletler Cemiyeti Pakt'ı, Türkiye'nin dahil olduğu mıntıkavi paktlar gibi kaidelerle Karadeniz, icabında, daha ziyade Karadeniz devletlerinin işine yarayacak bir şekilde, harb gemilerine açılacaktır⁴¹.

⁴¹ Cumhuriyet, 18 Temmuz 1936, Sayı: 4374, s. 3.

IV. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANMASINDA TÜRKİYE VE SOVYET RUSYA'NIN SOSYAL ETKİLEŞİMİ

1. Spor Müsabakaları ile Türk ve Sovyet Rusya Sporcularının Gezileri

Siyasi ve ekonomik alanda yapılan anlaşmalar ve gösterilen yakın dostluk belli bir süre sonra da kültür bağlarının gelişmesine de ehemmiyet verilmesini sağlamıştır. Spor alanlarında ki bu gelişmelerde her iki tarafında bir birleriyle yaptıkları müsabakalar rekabetten çok aslında spor tekniğine ait birçok yenilikleri öğrenmelerini sağlamıştır. Sovyetler Birliği'nin ve Türkiye'nin genç sporcu nesli, futbol sahalarında ve pistlerindeki karşılaşmalar ile iki ülke arasındaki dostluğu teşvik etmişti¹.

Moskova Spor Enstitüsünün, 1934 yılı Ağustos ayına rastlayan kuruluş yıldönümünde, Lenin nişanı alması şerefine Enstitüde verilen ziyafette Türk sefaretî erkanı ile Cevdet Kerim Bey de davet edilmiştir. Bu müesseseye Lenin nişanının verilmesinin nedeni Sovyet Rusya'da spor seviyesinin oluşturulmasına ve yükselmesine olan katkılarıdır². Davette söz alan M. Antipof, Türk Sporcularını selamlayarak Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki spor münasebatının her gün daha muntazam bir şekil almakta olduğunu ve her iki milletin karşılıklı beslediği dostluğun bir delilini teşkil etmekte olduğunu ehemmiyetle kaydetmiştir. Buna karşılık Fevzi Bey ise Türk sporcularının Sovyet Rusya'yı ziyaretlerinin Türk-Rus milletleri arasındaki dostluğun tezahürüne yeni bir vesile olduğunu söylemiştir. Daha sonra söz alan Cevdet Kerim Bey, Türk Sovyet dostluğunun hükümetler dostluğu çerçevesini taşıyarak milletler dostluğu halini aldığını beyan etmiştir³. Konuşmaların ardından M. Butkusof, Dinamo stadyumunun büyük kıtada bir resmini Cevdet Kerim'e hediye etmiştir. Diğer taraftan Moskova'ya gelen İvanowa sporcuları heyeti de Türk sporcularını İvanowa'ya davet etmişler ve geçen sene Türk takımı ile

¹ **Ayın Tarihi**, sayı:34, 1-30 Eylül 1936, s. 183.

² **Ayın Tarihi**, sayı 9, Ağustos 1934, s. 181.

³ **Ayın Tarihi**, sayı 9, Ağustos 1934, s. 183.

yaptıkları maçı gösteren çok güzel işlenmiş bir çekmeceyi Cevdet Kerim Bey takdim etmişlerdir⁴. Türk sporcuları Odesa'dan ayrılırken Cevdet Kerim Bey tarafından bir teşekkür telgrafi gönderilirken aynı zamanda Sovyet sporcularını da Türkiye'ye davet etmiştir⁵.

1935 yılında bu davete katılan Sovyet sporcuları Çiçerin vapuru ile İstanbul'a gelmiş⁶ ve Galata rıhtımında büyük bir törenle karşılanmıştır⁷. Kalabalık bir kadro ile gelen Sovyet sporcuları, futbol takımı, güreş, tenis ve eskrim takımlarından oluşmaktaydı⁸. Tenis müsabakaları Fenerbahçe kortlarında yapılırken futbol maçı Fener sahasında, eskrim ise Maksim salonlarında yapılmıştı.

Müsabakalar sırasında Sovyet İttihadı Başkanı Mançef, Türk sporcularının başarılarını öven konuşmasında; Sovyet sporcularının genç, Türk sporcularının da yeni olması nedeniyle yapılan müsabakalar sayesinde birlikte çalışıldığını bundan dolayı yakın bir zamanda Avrupa için sporun her sahasında kuvvetli ve tehlikeli rakipler olacaklarını belirtmiştir⁹.

Eylül 1936 yılında ise, C. H. P Genel Yönetim Kurul üyesi ve Sinop sayılabı Cevdet Kerim İnceday'ının başkanlığında Halkevleri Spor Heyeti Sovyet Vapuru ile Sovyetler Birliğine gitmişlerdir. Spor heyetinde

1. Eskrim: 6 sporcu, bir idareci ve hakem
2. Bisiklet: Dört sporcu, bir idareci ve hakem
3. Güreş: On üç güreşçi, iki idareci ve hakem
4. Futbol: Yirmi dört sporcu, iki idareci ve hakem¹⁰

Bundan başka kafileye bir doktor, bir tercüman ve Anadolu Ajansının İstanbul direktörü refakat etmektedir. Kafile toplam 57 kişiden oluşmaktadır¹¹. 17 Eylül 1936 günü Odesa'ya varan Türk sporcularını Sovyetler Birliği Beden Terbiyesi ve Spor Komitesinin bir mümessili mahalli spor teşekkülleri delegeleri ve matbuat

⁴ **Vakit**, 10 Ağustos 1934, Sayı: 5959, s. 5.

⁵ **Aynı Tarihi**, sayı 9, Ağustos 1934, s. 184.

⁶ **Cumhuriyet**, 13 Birinciteşrin 1935, sayı 4100, s. 1.

⁷ **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1935, sayı: 4099, s. 1

⁸ **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1935, sayı: 4099, s. 3

⁹ **Cumhuriyet**, 13 Birinciteşrin 1935 Sayı:4100 s. 8.

¹⁰ **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1936, sayı:4432, s. 1.

¹¹ **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1936, sayı: 4433, s. 1.

müessilleri tarafından karşılanmışlardır. Limanda ve Türk kafilesinin indiği otelin önünde Türkçe ve Rusça yazılı hoş geldiniz levhaları bulunmaktaydı¹².

19 Eylülde Dinamo stadyumunda oynanan Futbol maçında Türkiye Moskova'ya 4-0 yenilmiş, maça olan ilgi ise 100 bin seyirciyle ortaya konmuştu¹³. 22 Eylül'de oynanan diğer futbol maçında ise Türkiye 3-1 mağlup olmuş yine 100 bin seyirci izlemişti¹⁴. Bu defa izleyenler arasında Karahan ile diğer Sovyet erkânı da bulunuyordu. 25 Eylülde ki futbol müsabakasında ise Türkiye 1-0 mağlup olmuştu. Böylece üçüncü maçını da kaybeden Türkiye¹⁵ son maçını Kiyefte yapmış ve bu maçı da 9-1 kaybetmiştir. Bu maçı havanın yağmurlu olmasına rağmen 30.000 kişi izlemişti¹⁶.

Diğer müsabakalar da Türkiye başarılı olmuş, Güreş, Eskrim ve Bisiklette Sovyetleri mağlup etmişlerdir. Güreşte yapılan 7 müsabakadan 4'ünü Türkiye kazanmış, Eskrimde ise takım şefi Fuad, hakemin taraf tuttuğunu söyleyerek sahayı terk etmiştir¹⁷. 26 Eylül tarihinde Leningrad'da yapılan güreşte 4-3, eskrimde ise 10-6 Türkiye galip gelmiştir¹⁸.

Müsabakalar dışında oluşan spor olaylarında ise Moskova Merkez Tayyare Kulübü ile Türk Kuşu'nun iş birliğini görmekteyiz. Türk sporcuları Moskova Merkez Tayyare Klübünde yetiştirilmiş ve pilot derslerini başarıyla bitirmişlerdir. Türk sporcularının yetiştirilmesine nezaret emiş olan Vastrebof Tas ajansına yaptığı beyanatta Ali'nin 84 saatlik 319 müstakil uçuş, Ferid'in 83 saatlik 311 uçuş ve Tevfik'inde 89 saatlik 325 uçuş yaptığını ve her üçününde dersleri "pek iyi" derece ile bitirdiklerini söylemiştir. Sait, Muammer ve Hilmi bütün dersleri "iyi" derece ile bitirmiştir¹⁹.

2. Türk Müziği ve Sovyet Rusya'da Uyandırdığı Heyecan

Dönemin en çok tartışılan konularından biri de Musiki İnkılabı meselesidir. Bu hal Osmanlı İmparatorluğu'nun genel savaştaki mağlubiyetidir ve emperyalist

¹² **Ayn Tarihi**, sayı: 34, 1-30 Eylül 1936, s. 183.

¹³ **Cumhuriyet**, 19 Eylül 1936, sayı: 4439, s. 1

¹⁴ **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1936, sayı: 4442, s. 1.

¹⁵ **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1936, sayı: 4445, s. 1.

¹⁶ **Cumhuriyet**, 01 Birinciteşrin 1936, sayı: 4451, s. 1.

¹⁷ **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1936, sayı: 4441, s. 1.

¹⁸ **Cumhuriyet**, 26 Eylül 1936, sayı: 4446, s. 6.

¹⁹ **Ayn Tarihi**, Sayı: 32 1-31 Temmuz 1936, s. 24.

devletlerin şarkta takip etmek istedikleri müstemleke siyasasına Türk ulusunun siyasal ve ekonomik istiklal mücadelesi ile cevap veren yeni Türkiye'nin gütüğü siyasal savaşın neticelerinden biridir. Moskova Akademik tiyatrosu müdürü Arkonof "Modern Türk musikisi, halk musukisi üzerine kuruluyor. Bu, çok yerinde bir harekettir. Çünkü bu tecrübe bizde büyük bir muvaffakiyetle neticelenmiştir"²⁰ diyerek gerçekte Türk musiki İnkılabına olan inancını da göstermektedir. Tenkitçi Peregrinus'un 12 İkcikanun 1935 tarihinde çıkan yazısına göre de, bu tartışmalar üç önemli nokta ortaya koymuştur. Bunlar;

1. Türk musiki sistemi kendine özgü, olgun ve başka yapılaşma gerektirmeyen bir sistemdir. Bu musukiyi değiştirmek veya iyileştirmek Türk musuki kültürünü bozar ve öldürür.
2. Türkiye'nin yapacağı, modern Avrupa musikisine iltihak ederek onu Türk topraklarına çekmektir. Avrupa musikisinin tetkikidir ki, sonradan Türkiye'nin kendi şahsi musiki san'atini inkişaf ettirmeye yarayacaktır.
3. Türkiye'de çalınan musiki, ulusal değil, ya bir Arap-İran musikisi ya bir Avrupa musikisi ve yahut ismine alaturka denen Avrupalılar tarafından yapılmış bir yarı Türk musikisidir²¹.

Bundan sonra Peregrinus Türk musikisi hakkındaki bu üç programın sosyal vasıflarını tahlil ederek diyor ki:

Birinci programın, derebeylik ve medrese ideolojisini göstermekte İkinci programa gelince, bu, büyük bir kısmı ile kendi hususi bir kültürü olmadığından dolayı Türkiye'nin Avrupa medeniyetinin semerelerini alması gerektiğini farz eden ve garp kapitalistleri ile siyasal ve ekonomik iş birliği yapmaya özenen liberallerin programıdır. Üçüncü programın esası ise, sultanların köhne imparatorluğunun enkazı üzerinde müstakil Türkiye Cumhuriyeti'nin yükselmesi neticesini veren ulusal kurtuluş hareketinin ideolojisidir.

Bu İnkılap içerisinde Sovyet kompozitörleri, Türk konservatuarlarıyla temas halinde olmuş ve aralarında mektuplaşmalar başlamıştır. Hatta İstanbul ve Ankara'da basılan Türk Halk melodileri Sovyet musiki mektepleri talebeleri tarafından tetkik

²⁰ **Cumhuriyet**, sayı: 3951, 17 Mayıs 1935, s. 2.

²¹ **Ayn Tarihi**, sayı: 14, 1-31 II. Kanun 1935, s. 54.

edilmiş ve Vassilenko, Şvartz, Veprik gibi kompozitörler tarafından tahlile tabi tutulmuştur.²²

Sovyetler Birliği'yle olan bu dostluk gösterisinin pekiştirilmesi için önceki yıllarda olduğu gibi daha sonradan da iki ülke sanatçıları tarafından konserler verilmiştir. 1935'in Nisan ayında Türkiye'de birkaç festival verecek olan Sovyet Rusya'nın büyük artistleri Anadolu Ekspresiyle Ankara'ya gelmişler, Sanatkârlar durakta Kültür Bakanlığı, Halkevi, Sovyet Büyük Elçiliği erkanı ile gazeteciler tarafından karşılanmış ve kadın artistlere buketler verilmiştir²³. Festival için Türkiye'ye gelen Sovyet Rusya büyük akademi tiyatrosu Müdürü Moutnyklı'nın bu gelişlerinin önemi şöyle ifade etmekteydi: "Büyük akademi tiyatrosu artistlerinin Türkiye seyahatleri, yalnız Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında mevcut olan dostane münasebetlerin bir ifadesi olarak kalmamakta ve hususi bir ehemmiyeti haiz bulunmaktadır. Çünkü bu seyahat, Türkiye'de her türlü musiki hareketinin yeni baştan tensiki işinin başlamış olduğu zamana tesadüf ediyordu. Türk hükümeti, musiki tahsilini tensik etmek, konserlerin ve opera mizansenlerinin yapılması işini inkişaf ettirmek, kuvvetlendirmek ve asri musiki kültürünün bütün terakkilerinden istifade eylemek meselesini ortaya atmıştır."²⁴

Festival için Türkiye'ye gelen artistlere Atatürk tarafından hediyeler, Belediye Reis Muavini Hâmid Bey aracılığıyla yollanmıştı. Hediyeler arasında Atatürk'ün artistlere üzerinde her artistin fotoğrafı ve 26 Nisan 1935 tarihi ile Atatürk'ün imzası bulunan birer altın tabaka bulunmaktaydı. Bundan başka hediyeler arasında Atatürk'ün imzalı fotoğrafları da vardı²⁵. Birkaç gün sonra da kadın ve erkek sanatçılar İstanbul'a dönecekler²⁶ ve burada konserler vermişlerdi. 13 Mayıs 1935 tarihinde verilecek olan konserle ilgili Halkevinden yapılan duyuruya göre;

1. Dost Sovyet san'atkarları Evimiz namına 10/5/1935 Pazartesi günü saat 17 de Belediye Şehir (Eski Fransız) tiyatrosunda bir konser verileceği,
2. Konser davetiyeleri Pazartesi sabahından saat 15'e kadar Halkevi Çevirgenliğinden alınabileceği,
3. Yer mahdud olduğu için davetiyesiz kimse tiyatroya alınmayacağı,

²² **Ayn Tarihi**, sayı: 14, 1-31 II. Kanun 1935, s. 55.

²³ **Ayn Tarihi**, sayı: 17, 1-30 Nisan 1935, s. 6.

²⁴ **Ayn Tarihi**, 1-30 Nisan 1935 sayı: 17, s. 93.

²⁵ **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1935, sayı: 3908, s.1.

²⁶ **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1935, sayı: 3913, s. 2.

4. Bu konserin radyodan da yayınlanacağı, radyosu olan herkesin dinleyebileceği, ayrıca meydanlara ve Belediye bahçelerine hoparlörler konularak radyosu olmayan halkın da istifade edebileceği²⁷ belirtilmişti.

Konserler ilerleyen tarihlerde de devam etmişti. 18 Birincikanun 1935 yılında Moskova Devlet Operası'nda Türkiye için radyodan bir temsil verilmişti. Temsil saat on sekiz buçukta başlamış fakat daha öncesinde spiker Türkçe olarak Türkiye için bir konser verileceğini söylemişti. Temsilde meşhur Karmen operası oynanmış ve fasılalarda mevzu etrafında Türkçe olarak ayrıca açıklamalarda bulunulmuştu. Bir önceki sene Türkiye'ye gelen Mezosoprano ve Madam Maksakova başarılı olmuşlardı²⁸.

1936 yılında ise, Nisan ayında, Moskova radyosunda Türk gecesi yapılmıştı. Bir önceki yıl Türkiye'ye gelişlerinin münasebetiyle Sovyet artistleri tarafından bir konser verilmişti. Bu konserin Türkiye'de halk tarafından dinlenebilmesi için Halkevi Çağoloğlu merkez salonunda önceden satın aldığı radyo tertibatıyla dinlemek isteyen vatandaşlara imkan sunmuştu²⁹.

3. Resim Sergisi

Ülkeler arasında yalnız spor münasebetleriyle değil kültür taşınmalarının da önemlidir. Kültür yolunda her milletin bir yürüyüş tarzı olmakla beraber medeniyet anlamının bütün insanlık toplantısında nihayet büyük bir kütle teşkil ettiğine şüphe yoktur. Kültür gelişmesinde fert fertten etkilendiği gibi medeniyetin ilerlemesi ve gelişmesinde milletlerin üzerindeki tesirleri de inkâr olunamaz³⁰.

Bu yoldaki kültür münasebetlerini karşılıklı olarak kurmak amacıyla 15 Nisan 1935'te Sovyet Rusya büyük artistlerinin Ankara Rus Sefaretinde vermekte oldukları festival münasebetile Halkevi salonunda Moskova büyük tiyatrosunun geçirdiği safhalar ile bugünkü vaziyetine ve çalışma tarzını gösteren bir resim sergisi açılmıştı. 300'e yakın fotoğraftan oluşan bu sergi, büyük tiyatronun gerek Türkiye'ye gelen,

²⁷ *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1935, sayı: 3947, s. 5.

²⁸ *Cumhuriyet*, 19 Birincikanun 1935, sayı: 4167. S. 7.

²⁹ *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1936, sayı: 4277, s. 5.

³⁰ *Ayn Tarihi*, sayı: 27, Şubat 1936, s. 43.

gerek halen Sovyet Rusya’da bulunan büyük artistlerinin muhtelif sahne kıyafetleri ile alınmış resimlerini de içermekteydi³¹.

Buna karşılık ilerleyen zaman içerisinde Türk ressamlarının tablolarından toplanan bir sergi 1935 yılı sonlarında Sovyetler Birliği’ne götürülmüş ve orada herkese gösterilmiştir. Bu münasebetlerin yalnız resim sahasında değil, güzel sanatların diğer şubelerinde dahil devam etmesi ve böylece iki memleket dostluğunun manevi sahada da bir nevi elbirliği ile daha samimi kılınması sağlanmıştı³².

II. Kanun 1936 yılında ise Moskova’da açılan Türk resim sergisi, 28 gün sürmüş ve sergiyi 18 bin kişi ziyaret etmiştir. Sergide, plastik sanatların yeni Türkiye’de ne kadar ilerlemiş olduğu hakkında tam bir fikir vermiş diğer taraftan, emperyalizme karşı yapılmış olan harbin, memleketin hayatında ne yenilikler uyandırmış olduğunu tasvir etmiştir. Burada dikkate değer bir diğer mesele de Türk sanatına kadınların katkısıdır. Türk resminin o dönemde ki vaziyetini incelersek dört büyük cereyan göze çarpar ki bunların hepsi Moskova sergisinde temsil edilmiştir. Bunların en eskisi olan realist cereyanın temsilcisi İbrahim Çallı’dır ki sergiye millî mevzuları işleyen bir sıra tablolar yollamıştır: Millî kuvvetler müfrezesi, Topçular, Balıkçılar, Kemal Atatürk portresi bilhassa muvaffak olmuştur. Aslına çok sadık ve Türk milletinin önderinin iradeli silüetini çok ifade ile canlandıran bir tablodur³³.

1938 yılına gelindiğinde, Sovyet Rusya Vox teşkilatı İstanbul’da bir resim sergisi açmak istediğini İstanbul Belediyesine bildirmiş fakat Belediyenin elinde uygun bir salon bulunmadığından Belediye, Güzel Sanatlar Akademisi direktörlüğüne serginin akademinin teşhir salonlarında yapılmasını rica etmiştir. Böylece sergi akademinin salonunda gerçekleştirilmiştir³⁴. Böylece önceki yıllarda gerçekleştirilen sergilerin devamı sağlanmıştır.

³¹ **Ayn Tarihi**, 1-30 Nisan 1935 sayı: 17, s. 7.

³² **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1936, s. 1.

³³ **Ayn Tarihi**, Sayı 26, I-31 II.Kanun 1936, s. 53.

³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.10, Yer No: 173.195.6, Tarih: 08.08.1938.

SONUÇ

1923-1939 döneminin gelişen olayları karşısında da iki devletin her ne kadar da dostluk havası içerisinde ilişkilerini sürdürdükleri görülmekteyse de, özellikle 1930'lu yılların sonlarına doğru değişmeye başlayan siyasi gelişmeler sonunda Sovyet Rusya'nın da yavaş yavaş Çarlık siyasetine uygun olarak tarihi emellerini ön planda tutmağa çalıştığı bir gerçektir. Gerçekte, Sovyet Rusya bu tarihi emellerini hiçbir zaman unutmamıştı. Ancak 1923-1930 döneminde, 1917 ihtilalinin getirmiş olduğu bir takım sorunları çözücü tedbirlerin uygulanmasına yönelik faaliyetlerde bulunduğu için, dış politikaya ağırlık vermemişti. Bununla beraber Anadolu'da patlak veren emperyalizme karşı mücadele sonrasında da bir Sovyet beklentisi vardı. Sovyet Rusya, Anadolu'nun içinde bulunduğu durum nedeniyle kendine yakın görüyordu.

1929-1930 yıllarında ortaya çıkan ve tüm Dünya'yı etkisi altına alan Dünya Ekonomik Bunalımı ile başlayan uhranlar dnemi, 1929 krizinin neden olduğu bir takım iktisadi ve siyasi gelişmelerin şekillenmesine neden olmuştur.

1930'lu yıllarda Avrupa'da belirli bir durum alan gruplaşma hareketi, uluslararası barış ve güvenliğin yeni tehlikelere maruz kalmasıyla, Türkiye, kolektif barış ve güvenliğin savunucusu olarak anti-revizyonist bir politika izlemeyi uygun görmüştü. Başlangıçta gerçekçi bir dış politika ile bu gruplaşmaların dışında kalmayı tercih eden Sovyetler Birliği de artan baskılar neticesinde kolektif güvenliğin gerekliliğine inanarak, anti-revizyonist gruba yaklaşmak durumunda kalmıştır

Sovyetler Birliği, silahsızlanma konferansı öncesi komisyon çalışmaları ve 1932 silahsızlanma konferansı daha sonra da Litvinov Protokolü ve Kellog Paktı ile Türkiye'nin uluslararası işbirliğine ve kolektif barış faaliyetlerine katılmasında önemli bir rol oynamıştı. Fakat Türkiye'nin bu faaliyet ve çabalara katılması Avrupa devletleri ile ilişkilerini de genişletmesini sağlamıştır.

Türkiye, Uluslararası işbirliğine ve kollektif barışa inanan aynı zaman da bu politikayı savunan uluslararası çalışmalara aktif olarak katılmaya başlamıştı. Bu durum, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne gireceğini gösteriyordu. Milli Mücadele döneminden beri siyasi alanda dostane devam eden Türk-Sovyet ilişkileri, Türkiye'nin Cemiyete girerken kopabileceğini gösteriyordu. Çünkü Sovyetler, Milletler Cemiyeti'ne karşı güvensizlik duymaktaydı. Kendisi üye olmadığı gibi çevresindeki komşularının da üye olmasını istemiyordu.

1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması Sovyetleri hoşnut etmedi. Ancak Türkiye, dostane ilişkilerde bulunduğu Sovyetler Birliği'ne karşı, herhangi bir devlete karşı saldırmadıkça paktın 16. ve 17. Maddelerinde öngörülen zorlama tedbirlerinin haksız bir şekilde yöneltmesine asla rıza göstermeyeceği hakkında teminat verdi. Gerçekte Sovyetlerin hoşnutsuzluğunun nedeni, Türkiye'nin kendisinden uzaklaşıp, Batılı devletlerle işbirliğine gitme endişesiydi. Bu endişe uzun süreli olmadı. 1934 yılında Sovyetler Cemiyete girerek Status Quo'cu gruba katılmış oldu. Türkiye, yakın komşusu ve dostu olan Sovyet Rusya'yı, izlediği dış politikayla kendisinden uzaklaştırmak istemiyordu. Çünkü, Türkiye'nin kalkınmasında ve uluslararası konferanslara katılmasında, Sovyetler Birliği'nin katkı payı oldukça yüksekti.

1930 yıllarına doğru, Türkiye istenilen kalkınma hamlesini yapamamıştı. Bu amaçla, 1923 yılından itibaren yeni iktisat politikaları aranmakta ve uygulanılacak yeni ekonomik sistemin finansmanının teminine çalışılmaktaydı.

1932 yılından itibaren beş yıllık planı kaleme alacak olan önemli bir Sovyet uzmanların Türkiye'ye davet edilmesi ve heyetin hazırladığı rapor neticesinde 1934 yılında onaylanarak yürürlüğe giren 1934-1938 dönemi birinci beş yıllık plan ile Türkiye, Sovyetler Birliği'nden sonra, dünya da ilk planlı kalkınma girişiminde bulunan ülke olmuştu. Öte yandan, alınan borcun malla ödenmesini içeren kredi anlaşmasının 1934 yılında imzalanmasıyla, Türkiye, sanayi alanındaki atılımları için büyük bir destek sağlamış oldu.

Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi ile aynı döneme rastlayan Türkiye-Sovyetler Birliği kredi protokolü, Türkiye'nin izlediği dış politika açısından da rahatlamasına neden oldu.

Lozan'da tesbit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye 1933 yılından itibaren girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Lozan'da tesbit edilen statünün; silahsızlanma çalışmalarının neticesiz kalması, Milletler Cemiyeti'nin, Japon ve İtalyansaldırılarında yetersiz kalması, İtalya'nın sömürgecilik politikası güdmesi ve Doğu Akdeniz'e gözünü dikmesi Almanya'nın Versailles hükümlerini çiğneyerek karşı harekete geçmesi, Fransa'nın Alman tehdidine karşı Sovyet Rusya ve İtalya ile anlaşmalar imzalanması, Fransız-Sovyet anlaşmasını hoş karşılamayan İngiltere'nin Almanya ile anlaşması ve en önemlisi İtalya'nın Habeşistan'a saldırması gibi gelişmeler neticesinde değişmesi zorunlu hale gelmişti.

Türkiye, bütün ilgili devletlere olduğu gibi, Sovyetler Birliği'ne de, Boğazlara ilişkin notasını vermişti. Değişik olan tek nokta, Türkiye tarafından Konferansa verilen projenin metni üzerinde daha önce Sovyetler Birliği ile görüş birliğine varılmış olmasıdır. Ancak Sovyetler Birliği, Lozan'dakinden farklı olarak çok önem verdiği Sovyet donanmasının tam serbest çıkışı hakkı üzerinde durmakta ve Karadeniz sahildevletlerinin ayrıcalık hakları olduğu gerekçesinden hareket ederek, Boğazlarda diğer devletlere göre üstünlükler sağlamak istemekteydi. Türkiye'nin, Boğazlardan geçecek bütün savaş gemilerinin sınırlandırılması gerekliliği görüşüne karşılık, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov ters bir düşünce ileri sürerek, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin gemileri Boğazlardan serbestçe geçmeleri, bu denizde kıyısı bulunmayan devletlerin gemilerinin ise Karadeniz'e girmelerinin önlenmesi üzerinde duruluyordu. İngiltere, Türk tezini desteklerken Sovyetler ise şiddetle karşı çıkıyordu. Türkiye'nin, bu teklifle, Sovyet menfaatlerini dikkate almadığı suçlamasında bulunulmaktaydı. Bununla beraber Sovyet Rusya'ya muhaliflerin Türk politikası üzerinde yaptıkları tesirler olarak değerlendirilmekteydi. Montreux konferansı Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur.

Bu gelişmelerden önce siyasi ve ekonomik alanda yapılan anlaşmalar ve gösterilen yakın dostluk belli bir süre sonra da kültür bağlarının gelişmesine de ehemmiyet verilmesini sağlamıştı. Ülkeler arasında yalnız spor münasebetleriyle değil kültür taşınmalarının da önemli olduğu düşüncesiyle karşılıklı olarak birçok sergiler açılmıştı. Kültür yolunda her milletin bir yürüyüş tarzı olmakla beraber medeniyet anlamının bütün insanlık toplantısında nihayet büyük bir kütle teşkil ettiğine şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No:---, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 48.64.14, Tarih: 22.09.1934.

Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dosya No: 431-441, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 51.10.3, Tarih: 16.02.1935.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 52.11.19 Tarih: 21.02.1935

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 53.21.7, Tarih: 25.03.1935

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 105-101, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 53.23.20, Tarih: 03.04.1935.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 57.64.11, Tarih: 01.08.1935.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02 Yer No: 60.93.18 Tarih: 10.12.1935

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 54.35.13, Tarih: 08.05.1935.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon kodu: 030.18.01.02, Yer No: 62.12.5, Tarih: 12.02.1936.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon kodu: 30.18.01.02, Yer No: 68.75.6, Tarih: 14.09.1936.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 72.12.11, Tarih: 15.02.1937

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon kodu. 30.18.01.02, Yer No: 74.32.5, Tarih: 16.04.1937

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon kodu: 030.18.01.02, Yer No: 77.66.14, Tarih: 19.07.1937

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.10.01.02, Yer No: 77.69.14, Tarih: 30.07.1937

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu. 030.18.01.02, Yer No: 78.78.3, Tarih: 10.09.1937.

Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dosya No: 243-301, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 80.100.7, Tarih: 09.12.1937.

Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dosya No: 243-308 Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 82.27.19 Tarih: 07.04.1938

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.10, Yer No: 173.195.6, Tarih: 08.08.1938

Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dosya No: 243-308 Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 85.98.3, Tarih: 15.11.1938.

2. Gazeteler

Akşam (1934-1935, sayı: 5762-6076)
Cumhuriyet (1935-1937 sayı: 3906-4585)
Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, (1931, 1934, sayı: -,4491)
Tan (1937)
Ulus (1935-1938)
Ulusal Birlik
Vakit, (1930,1931)

3. Dergiler

Ayın Tarihi (1930, 1934-1938, 72, 74, 75-78, 6-9, 14, 17, 20, 26-27, 29-32, 34, 36
Düstur C. 15
Endüstri (1935,1936, 1937 sayı: 4, 2 , 8)
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1934, 1935, sayı: 6, 10-11)
Kadro Dergisi
Kültür Dergisi (1934, sayı: 19)
Maliye Dergisi
Siyasal Yedigün (1935, sayı: 27)
Sümerbank (1938, sayı: 13)

4. Kitaplar

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, c. 2

- Aydemir,
Şevket Süreyya: **İkinci Adam**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1976
- Aysan, Mustafa A: **Atatürk'ün Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği**,
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 6, Cilt: II, Temmuz
1986
- Başar,
Ahmet Hamdi: **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul
1945
- Boratov, Korkut: **100 Soruda Devletçilik**, İstanbul 1974.
——— **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 2006.
- Bulutoğlu, Kenan: **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, Ocak 1970,
- Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hatıraları**, İstanbul 2002

- Çavdar, Tevfik: **Türkiye Ekonomisi Tarihi**, Ankara 2003, s. 231.
- Çaycı, Abdurrahman: **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002
- Deringil, Selim: **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul 1994
- Esmer, Ahmet Şükrü: **Siyasi Tarih (1919-1939)**, S.B.F Yay. No: 30, Ankara 1953
- Gürün, Kamuran: **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, Ankara 1991
- **Savaşan Dünya ve Türkiye**, İstanbul 1997.
- **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1991.
- Giritli, İsmet: **Atatürk ve Halkçılık**, Mart 1991.
- İnan, Afet: **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı**, Ankara 1972
- **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, Ankara 1989
- İlkin, Selim: **Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü**, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, Özel Sayısı
- Jivkova, Ludmila: [Çev: F. Muharrem, F. Erdinç], **Türk-İngiliz İlişkileri**, İstanbul 1978
- Kepenek, Yakup: **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1990
- Kocabaşoğlu, Uygur: **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul 2001.
- Kuruç, Bilsay: **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara 1963
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 2004
- Müderrişoğlu,
Alptekin: **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1990
- Türk Dış Politikası'nda 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939**, Ankara 1974.
- Oran, Baskın: **Türk Dış Politikası**, İstanbul 2006, c. I.,

- Özel, Sabahattin: **Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul 2006
- Rıfki, Falih: **Yeni Rusya**, Ankara 1931, Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Selek, Sabahattin: **Anadolu İhtilali**, İstanbul 2004, s. 448
- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, Ankara 2000
- Sönmezoğlu, Faruk: **“Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi”, Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul 2004
- Şenşekerci, Erkan: **Türk Devriminde Celal Bayar**, İstanbul 2000
- Tekeli İlhan –
İlkin Selim: **1929 Dünya Buhranı'nda Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara 1977.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul 1952
- Tunçay, Mete: **Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)**, İstanbul 1992
- **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, İstanbul 1999
- Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih**, İstanbul 2006
- Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çev, Attila Tokatlı, sayı 7, İstanbul 1980
- Yerasimos, Stefanos: **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, İstanbul 2000
- Weisband, Edward: **2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası**, İstanbul, 1974
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Türk İnkılap Tarihi Ensttüsü, Yayın no. 1, Ankara 1961

5. Makaleler

- Altıparmak, Aytekin: **“Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi”**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 13, s. 36.

- Asaf, Burhan: **“İnkılabımız ve Hilafet”**, Kadro, Sayı: 1, II. Kanun 1932, s. 39
- **“Makina Medeniyeti”**, Kadro, Sayı: 7, 7 Temmuz 1932, s. 31.
- Başvekil İsmet, **“Fırkamızın Devletçilik Vasfı”**, Kadro, Sayı: 22, Teşrinievvel 1933
- Eroğlu, Hamza: **Atatürk ve Devletçilik**, Belleten, Ankara Kasım 1988, TTK, s. 833
- Hüsrev: **“Beş Senelik Programın Manası”**, Kadro, Sayı: 27, Mart 1934, s. 27-28.
- Hüsrev, İsmail: **“Türkiye’de Mili Sermaye Hareketi”**, Kadro, Sayı: 10, I. Teşrin 1932, s. 24-25.
- Kongar, Emre: **“Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”**, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal sorunları 1923-1938, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul 1977, s. 147.
- Kronikler**, Kadro, Sayı: 24, I Kanun 1933, s. 47.
- Nedim, Vedat: **“Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”**, Kadro, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 13.
- **“Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”**, Kadro, Sayı: 11, İkinci Teşrin 1932, s. 20.
- **“Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”**, Kadro, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 13.
- **“Devletçilik Yolunda Aydınlık”**, Kadro, Sayı: 23, II. Teşrin 1933, s. 15.
- **“Sanayileşme Davası”**, Kadro, Sayı: 24, I. Kanun 1933, s. 18.
- **“Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi”**, Kadro, Sayı: 13, II. Kanun 1933, s. 10, 12.

- **“Türk Devletçiliği İktibas Devletçiliği Değildir”**, Kadro, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 20.
- **“Türk Devletçiliği İktibas Devletçiliği Değildir”**, Kadro, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 20.
- **“Devletçilik Karşısında Zümre Menfatı ve Münevver Mukavemeti”**, Kadro, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 13.
- **“Türk İktisadiyatının Erkanı Harbiye Dairesi: Âli İktisat Meclisi”**, Kadro, Sayı: 14, Şubat 1933, s. 14.
- **“Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”**, Kadro, Sayı: 15, Mart 1933, s. 13.
- Süreyya, Şevket: **“Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri”**, Kadro, Sayı: 8, Ağustos 1932, s.7.
- **“İktisadi Devletçilik”**, Kadro, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 40.
- **“Programlı Devletçilik”**, Kadro, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 8.
- **“Geri Teknik ve Say’ın Sefaleti”**, Kadro, Sayı: 6, Haziran 1932, s. 1.
- **“Programlı Devletçilik”**, Kadro, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 5,6
- **“Beynelminel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III”**, Kadro, Sayı 20, Ağustos 1933, s. 9.
- Tezel, Yahya Sezai: **“1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul 1977, s. 225.
- **“Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)”**, Türkiye Araştırmaları Dizisi 4, Ankara 1982, s. 206, 216.
- Tör, Vedat Nedim: **“Millet İktisadiyatı”**, Kadro, II.Kanun 1932, sayı: s. 1, s. 14.
- Tünay, Muharrem: **“Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”**, Sayı 4, Cilt: II, Kasım 1985, s. 85.

6. Tez

Kuzucu, Yılmaz: **Türkiye’de Devletçilik Döneminde Planlı Kalkınma Deneyimi: 1933-1936 Uygulamaları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı 2002

Murat Tuncer Tunç: **1923-1953 Yılları Arasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993, s. 163-198.